

Н. А. ГУЛИЈЕВ

АЗƏРБАЈЧАНДА
АИЛƏ МƏИШƏТИНИН
БƏ'ЗИ МƏСƏЛƏЛƏРИ

Г. А. ГУЛИЈЕВ

75
782

АЗƏРБАЈЧАНДА
АИЛƏ МƏИШƏТИНИН
БƏЗИ МƏСƏЛƏЛƏРИ
(кечмиш вə мұасир дөвр)

725061

Аз. Б. 1002. Республ.
Б. БЛИС ТЕКА
ИМ. М. Ф. ХУНДОВА

15.V.50 003 48 23
24/IX 89 045 26050
7/II-92403 26050
24/III 96 3003 E-3798h
19/IV-96 3003 4633
8/V 9640, 20399h
27/V-97 023573
1/VI 97 403 5573
20/II 00140, 1964
12.05.0140 18910
16.02.13. E1686

Редактору Г. А. Гејбуллаев

Гулиев Н. А. Азербайжанда аилә мәшһәтинин бә'зи мәсәләләри (кечмиш вә мүасир дөвр).—Бакы: Елм, 1986.—с. 96.

Әсәрдә зәнкин этнографик материаллара әсәсэн илк дәфә олараг азербайжанлыларын кечмиш вә мүасир кәнд аилә мәшһәтинин бә'зи мәсәләләри шәрһ едилир. Бурада аилә ичмасынын дағылмасы, патронмик аиләләрин жаранмасы, кечмишдә аилә мәшһәтиндә зәрәрли адәтләрин сахланма сәбәбләри кәстәрилмәклә жанашы, мүасир аиләнин инкишаф динамикасы, онун тәркиби, аиләдә гаршылыгы мүнәсибәтләр, икәһнын формалары, тәј мәрасими, аиләдә ушағларын тәрбијәси, дәфи адәтләри вә башға мәсәләләрә дә әтрафлы јер верилмишдир.

Китаб этнографлар, сосиолоғлар, философлар вә тарихчиләрлә жанашы, кәниш охуму күтләси үчүн дә нәзәрдә тутулмушдур.

Г 0508000000
М—655—86 62—86

Аилә тарихи категоријадур. Ичтиман-игтисади мүнәсибәтләрин дәјишмәси вә инкишафы илә алағәдар олараг, аилә дә дәјишир вә инкишаф едир. Ф. Енкелс аилә һағгында јазырды ки, «кечмишдә олдуғу кими јенә дә, чәмијјәт инкишаф етдикчә, о да инкишаф етмәлидир вә чәмијјәт дәјишдикчә о да дәјишилмәлидир. Ичтиман-гурулушун мәһсулу олан бу форма һәмин гурулушун мәдәни инкишаф дәрәчәсини әкс етдирәчәкдир»¹. Аилә ган гоһумлуғуна әсәсланмағла бәрәбәр, һәм дә бир тәсәррүфат ваһиди олдуғу үчүн чәмијјәтдә кедән бир сыра дәјишикликләр бу вә ја дикәр дәрәчәдә она өз тә'сирини кәстәрир. Буна көрә дә аилә мәшһәти мөвчуд ичтиман-игтисади мүнәсибәтләрдән чоһ асылыдыр. Мүхтәлиф тарихи дөврләрдә аиләнин гурулуш вә формасынын тәдгиги мүасир аилә мәшһәтиндә кечмишин бир сыра галығларынын сахланмасы сәбәбләринин мүәјјәнләшдирилмәсинә, һәм дә онун даһилиндәки гаршылыгы мүнәсибәтләрин вә бә'зи башға мәсәләләрин ајдынлашдырылмагына имкан јарадыр, хүсуси елми-практик вә нәзәри әһәмијјәт кәсб едир.

Азербайжанда аилә мәшһәтинин этнографик чәһәтдән тәдгигинә 1940-чы илләрдән башланмышдыр². Гејд етмәк ләзымдыр ки, биз аиләдә аид чап олунаһ мәғаләләри тәһлил етмәји гаршымыза мөгсәд гојмамшығ. Ләкин әсәрдә јери кәлишкән онлардан истифадә едиләчәк вә өз мұлаһизәләримизи билдирәчәјик.

Ајры-ајры рајонларын аилә мәшһәтинин бә'зи мәсәләләринә даир чап олуһмуш мәғаләләр (мүәллифләри: М. А. Атакишијева, Г. Гејбуллаев, Ә. Әһмәлов, А. Салыгов, А. Әлизалә, Н. Гулиев, Ш. Саләһов, К. Сејидова, А. Трофимова, М. Чәбрајылова вә б.) вә бир нечә зонаһнын материаллары әсәсында јазылмыш һәмизәдлик дисертасијалары³ нәзәрә алынмаса, демәк олар ки, халғымызын аилә мәшһәти индијәдәк һәртәрәфли этнографик

тэдгигат объект олмамышдыр. Буна көрә дә аилә мәишәти илә бағлы бир сыра мәсәләләрин елми изаһы ва хүсусилә ингилаба гәдәрки әдәбијјатда ирәли сүрүлән мүлаһизәләрин кениш тәһлили вериләммишдир.

Гејд едилмәлидир ки, ингилабдан әввәлки мүәллифләрин әксәри аилә мәишәтиндәки бә'зи патриархал гәјдаларын вә әдәтләрин (мәсәлән, гадынларын аиләдә вә чәмијјәтдә вәзијјәти, икиарвалдылыг, гадынларын јад кишиләрдән јашынмасы, әзјашлы гызларын әрә верилмәси вә с.) мәишәтини әјдынлашдыраркән, ән әввәл онлары доғурмуш вә јашатмыш ичтимаи-иғтисади амилләри нәзәрә алмамышлар. Бу нөгсан чәһәт сон илләрдә јазылмыш бә'зи мәгаләләр үчүн дә характерикдир. Нәтичәдә, Азәрбајчанда аилә мәишәти мәсәләләринин изаһында тәсвирчиликдән кәнара чыхылмамыш, дөврүн ичтимаи гурулушунун хүсусијјәтләри зәмининдә тәһлил апарылмамышдыр.

Дејиләнләри нәзәрә алараг, бу әсәрдә ингилаба гәдәрки Азәрбајчанда мөвчуд олмуш кәнд аилә мәишәтинин характерик чәһәтләрини шәрһ етмәклә јанашы, һәм дә мүасир кәнд аилә мәишәтинин етнографик тәсвирини вермәк нәзәрдә тутулмушдур. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, китабын һәчми бир сыра башга мәсәләләрин шәрһинә имкан вермәдији үчүн биз һәләлик илк тәчрүбә кимп аилә мәишәтинин мүәјјән чәһәтләринә нәзәр-дигтәти чәлб етмишик. Әминик ки, охучулар бу чәһәти нәзәрә алачаг вә имкан дахилиндә өз мүлаһизәләрини бизә чатдырачаглар.

КЕЧМИШ КӘНД АИЛӘ МӘИШӘТИ

Дикәр Шәрг халгларында олдуғу кими, ингилабдан әввәлки Азәрбајчанда да аилә мәишәти (аилә һәјәти) бир сыра әдәтләр вә шәриат гануналары әсасында низәма салынырды. Аиләдә патриархал гәјдалар әсас јер тутурду. Бүтүн аилә үзвләри үзәриндә там һүгуга малик олан атанын кәстәришләринә сөзсүз әмәл олуwurду, чүнки аиләнин бүтүн варишәти она мәхсус иди. Бу һал өзүнү варлы вә бөјүк патриархал аиләләрдә даһа әјдын бүрүзә верирди. Моногам аиләләрдә (хүсусилә касыб вә ишик гүввәси аз олан аиләләрдә) атанын һаким мөвгеји нисбәтән зәиф иди. Белә аиләләрдә ана вә ушаглар аталары илә бәрәбәр тәсәррүфат ишләриндә јахындан иштирак едирдиләр. Аиләнин дахили мәсәләләри бүтүн үзвләр тәрәфиндән гаршылыглы анлашма вә разылыгга һәлл олуwurду. Белә аиләләрдә ата тәсәррүфат, хејир-шәр мәсәләләриндә ана илә, бөјүк оғулла мәсләһәтләширди вә бирликдә үмуми гәрара кәлирдиләр. Елә аиләләрә тәсәдүф едилирди ки, орада ана атаја нисбәтән үстүн нүфуза малик иди. Чох вахт ата вәфат едәндән сонра ана аилә дахилиндә бүтүн ишләрә рәһбәрлији өз әлине алырды. Буна көрә дә бә'зи кәндләрдә ушаглары атаја көрә јох, анаја көрә таныјырдылар.

Ингилаба гәдәрки Азәрбајчан үчүн 5—6 нәфәри өзүндә бирләшдирән кичик аиләләр сәчијјәви иди. Белә аиләләрдә ата-ана вә онларын ушагларындан башга, бә'зан баба, јахуд нәнә дә (вә ја һәр икиси) јашајырды. Тарихдә моногам (јунанча «моно»—тәк вә «гамос»—кәбин сөзләриндән јараныб тәккәбинлилик демәкдир) ады илә танынан «бу аилә барбарлығын орта пилләси илә јүксәк пилләси арасындакы дөврдә икили аиләдән әмәлә» кәлмишдир, «онун гәти гәләбәси мәдәнијјәтин башланмасы аламәтләриндән биридир»⁴. Бу аилә формасы дүнианын бүтүн халгларына хас олуб, мүәјјән ичтимаи-иғтисади гурулушун—синифли чәмијјәтин мәнәсулудур. Ф. Енкелс

бу барәдә жазыр: «Моногамија бир гисим адамларын мәһз кишиләрин элиндә бөјүк сәрвәтләр топланмасы нәтичәсиндә вә бу сәрвәтләрә башгасынын дејил, мәһз һәмин кишинин ушагларынын вәрәсә олмасы тәләбатындан ирәли кәлмишидр»⁵.

Лакин кичик аиләләрлә јанашы, тәдгиг етдијимиз дөврдә, Азәрбајҗанда галыг формасында бөјүк патриархал аиләләр дә сахланылмышды. Буну нәзәрә алараг, әввәлчә вә аиләләр һаггында гыса мәлүмат вермәји лазым билirik.

Бөјүк аиләләр тарихи әдәбијатда гәбилә аиләси, бөлүнмәјән, мүрәккәб, бирләшмиш аилә, гарышыг, тоглу аилә, аилә ичмасы, ев ичмасы кими мүхтәлиф адларла гејд олуур. Белә аилә формасынын совет этнографија елминдә илк дөфә тәдгиг едилмәси хидмәти проф. М. О. Қосвенә аидир⁶. Бөјүк патриархал аиләләрин ингилаба гәдәрки Азәрбајҗанда сахланылмасыны бир сыра мәнбәләр вә архив материаллары сүбүт едир⁷. Онлардан бир нечәсинә мүрачигәт едәк. XIX әсрин әввәлләринә аид мәнбәдә гејд олуур ки, Ширван әјәләтиндә ваһид тәсәрруфаты олан бөјүк аиләләр вардыр⁸. һәмин әсрин II јарысында башга бир мүәллиф жазыр: «Татарларын (азәрбајҗанлыларын—*Һ. Г.*) аилә мәшәтниниң әсасыны бөјүкләрә һөрмәт тәшкил едир. Аиләнин башчысы башга үзләрә нисбәтән хусуси һөрмәтә маликдир. Ата вәфат едәркән бөјүк гардаш онун јерини тутур, дикәр гардашлар чох һалларда ајрылмајыб, бир аиләдә јашајыр вә бөјүк гардашы өз башчылары һесаб едирләр»⁹. XIX әсрин сонуна аид дикәр бир мәнбәдә жазылыр ки, Көјҗаг гәзасынын Химран кәндиндә 639 нәфәри бирләшидрән 33 аилә јашајыр¹⁰. Көрүндүјү кими, һәр аиләјә 19 нәфәр дүшүр вә бу да бөјүк аиләнин варлыгыны сүбүт едир. Башга бир мәнбәдә көстәрилир ки, Ләнкәрән гәзасынын Сепаради кәндиндә үч һәјәтдә 139 адам јашајыр, јәни һәр һәјәтә орта һесабла 46 адам дүшүр¹¹. һәмин гәзанын һүсәјнабад кәндиндә 5 һәјәтдә 149 адам сјаһыја алынмышды ки, орта һесабла һәр бир һәјәтә 30 адам дүшүрдү¹². П. В. Котләревики жазыр ки, «Губа гәзасынын шимал ниссәсиндә јашајан ләзкиләр, түркләр, хыналыглар, грызлар, үмумијјәтлә, бөјүк аиләләрдә јашајырлар; 3—4, һәтта 5—6 гардашын бир евдә јашајараг бирликдә тәсәрруфатла мәшгул олмаларына тез-тез тәсадүф еди-

лир»¹³. Белә мисалларын мигдарыны даһа да чохалтмаг оларды. Лакин бөјүк аиләләр барәсиндә тәсәввүр јаратмаг үчүн дејиләнләр дә кифәјәтидр.

Этнографик вә тарихи материалларын тәһлили көстәрир ки, бөјүк патриархал аиләләрин XIX әсрин ахырларына гәдәр сахланылмасында бир сыра амилләрин—натурал тәсәрруфатын варлыгынын, чар һөкумәтинин верки системинин (веркиләр чан һесабына јох, түстү һесабына алынырды), бәзи јашајыш мәнәгәләринин (хусусилә дағлыг зонада) гапалы һәјәт тәрзи кечирмәсинин вә с. ролу варды. Истеһсал мүнәсибәтләринин ашагы сәвијјәдә олмасы, ичма торпағы вә торпагдан истифада гәјдалары да ингилаба гәдәрки Азәрбајҗанда кичик аиләләрлә јанашы, бөјүк патриархал аиләләрин сахланмасына шәраит јаратмышдыр.

Бөјүк аилә универсал тарихи бир һадисәдир¹⁴. Онун мөвчүд олмасы истеһсал мүнәсибәтләринин инкишаф дәрәчәси вә чәмијјәтин гурулушу илә әлағәдә олмушдур. Демәли, аилә ичмасы мүәјјән ичтима инкишаф мәрһәләсини кечән бүтүн халглара мәхсус һадисәдир. Бу мәсәләјә А. И. Садыгов ајрыча намиңәдлик диссертасијасы һәср етмишидр. Мүәллиф конкрет этнографик материаллары вә тарихи мәнбәләрә әсасланаг, XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә Шәрғи Азәрбајҗанда аилә ичмасынын галыглары һаггында марағлы мәлүматлар верир¹⁵. Бу мәсәләјә ејни заманда этнографлардан Г. Гејбуллајев, А. Садыгов вә Ә. Әһмәдовун да мәгәләләриндә тохунулмушдур¹⁶.

XIX әсрдә Азәрбајҗанда бөјүк аиләләр ики јолла: бөјүк аиләләрин нисбәтән әсајлы бөјүк аиләләрә парчаланмасы вә кичик моногам аиләләрин бөјүк аиләләрә чеврилмәси нәтичәсиндә јаранырды. Лакин мүхтәлиф јолла јаранмасына бахмајараг, бөјүк аиләләрин иттисади әсасыны коллектив истеһсал вә мәнимсәмә тәшкил едирди.

Күрчүстан вә Ермәнистанда олдуғу кими, Азәрбајҗанда да бу дөврдә бөјүк аиләләр үчүн әсаһин үчнәсидли тәркиб сәчијјәви иди, дөрд вә беш нәслин нүмајәндәләрини өзүндә бирләшидрән аиләләр исә азлыг тәшкил едирди. Тәдгиг етдијимиз дөврдә бөјүк аиләләрин сахланылмасыны бәзи аталар сөзү вә зәрби-мәсәлләр дә көстәрир: «Чохлуг һарада варлыг орада», «Архалы кө-

пәк гурд басар», «Дамы бөјүк оланын гары чох олар» вә с.

Бөјүк аиләнин јашајыш евләри күлфәт еви, бөјүк ева, күрсүлү ев, кәләдәрбун, кәләкүлфәт, дәјрә, кәләхана, тсој¹⁷, мәрдә (Абшерон), очаглыг, тәнәби, гарадам кими мүхтәлиф локал адлара малик иди. Бу евләрин сәһәсинин бөјүклүјү орада 20-дән чох адамын јашамасына имкан верирди.

Халг арасында бөјүк аиләләрин өзүнәмәхсус адлары вар иди: күлфәтли аилә, бир чәтән, бөјүк аилә, күчлү аилә, бәрәкәтли аилә, ағыр күлфәт, кәлә-күлфәт (татларда), јола хејзун (вә ја јола хизун), вејә хизун* (талышларда) вә с. Бөјүк аилә башчыларынын да јерли адлары мөвчуд олмушдур: ев бөјүјү, бөјүк ата, бөјүк ана, гага (Газах, Агдам, Шамхор, Әли Бајрамлы, Кәдәбөј), га (Фүзули, Варташен), гада, ләлә (Исмајыллы, Зәрдаб, Агдаш, Шамахы), гучејмәрд, кәләмәрд, кәләмәлә, испируш (татларда), гусафириш (Шәһадә групп халглары) ага, ағсагал, ағададаш, баба, дадаш вә с.¹⁸.

Азәрбајҗанлыларын мәнәви һәјатында вә аилә мәшәһәтиндә кечмишдә олдуғу кими, инди дә јашлығара вә ағсагаллара һөрмәт адәти мөвчуддур. Нәлә вахтилә Страбон албанларын нәнки өз валидејнләринә, һәм дә диқәр гочалара да бөјүк һөрмәт көстәрмәләрини гејд етмишдир. Бу хејрхаһ, тәрбијәви әһмијјәтә малик олан адәт тарихин сонрақы дөврләриндә дә мөвчуд олмуш вә јерли әһалинин һәјат тәрзиндән асылы олараг дәјишкәтликләрлә бизим күнләрдәк кәлиб чатмышдур.

Ј. Д. Анчабадзеини гејд етдији кими, «Аиләдә бөјүјүн нуфузу, һеч олмаса заһирән, шүбһәсиз иди (гәти иди). Аилә үзвләринин тәсәррүфәт фәалијәти, онларын әмлак вә шәхси мунәсибәтләри, бир сөзлә, аилә һәјатынын бүтүн чәһәтләри аилә башчысынын даими нәзарәти алтында иди. Мувафиг олараг кичик аилә аләминдә баш верән бүтүн һадисәләр дә даим онун чидди вә гәти мүһакимәсинә мәрүз галырды»¹⁹.

XIX әсрин сонундан етибарән кәнд тәсәррүфатына әмтәә-пул мунәсибәтләринин даһил олмасы, бөјүк аиләләр даһилиндә әмәк бөлкүсү гајдаларына јени элементләр кәтирди. Бундан башга, кәндлиләрин азторпағлы-

лығы (бу онлары кәнарда иш ахтармаға мөчбур едирди), аилә ичмасы даһилиндә баш верән мадди вә итисади наразылығлар, ихтилафлар вә с. аилә ичмасынын дағылмасы, парчаланмасы үчүн зәмин јарадырды. Нәһминни, аиләнин башчысы вәфат етдикдән сонра да бөјүк аилә дағылдыр вә кичик аиләләр әмәлә кәлирди. Бәзән исә аилә онун сағлығында парчаланырды.

Беләликлә, ата малынын (бәзи јерләрдә «очаглыг») бөлүнмәси мәсәләси ортаја чыхырды. Бурада ики чәһәти: атанын (јәни аилә башчысынын) сағлығындақы вә онун вәфатындан сонрақы бөлкүнү нәзәрә алмаг лазымдыр. Принсипчә буиларын фәрги јох иди. Ата ажрылмаг истәјән ушағларына мәһәллә вә ја кәнд ағсагалларынын иштиракы илә бәрәбәр мигдарда әмлак верирди. Бәзи һалларда ата бағ вә маликанә (һәјәтјаны сәһә) торпағларындан онлара пәј верир, лакин әксәр һалларда бу торпағлар ата илә бир јердә јашамаға галан оғулун үмүми истифадәсиндә сахланылырды. Ажрылан оғуллар мүстәғил дөвләт веркисинә дүшөндән сонра ичма өзү онлара торпағ пәји вермәк ихтијарына малик иди²⁰. Јашајыш еви вә мал-гара бөлүшдүрүлдүкдә атанын пәји оғуллара нисбәтән бир аз чох олурду, чүнки онунла бирликдә јухарыда дејилдији кими оғланларындан бири дә јашајырды.

Аилә башчысы вәфат етдикдә бүтүн әмлак гардашлар арасында бөлүнүрдү. Әкәр аиләдә вәфат етмиш гардашын ушағлы дул гадыны галырдыса, она да пәј чатырды. Мөвчуд адәтә кәрә, евдә олан бачылар гардашлара нисбәтән ики дөфә аз пәј, ана исә үмуми пәјын 1,8 һиссәсини алырды. Ана гардашлардан биринин јанында галдыгда онун пәји һәмин гардашын ихтијарына кечирди. Бөјүк гардаш әләвә олараг, һәм дә атанын палтарыны вә снлаһыны алырды. Субај гардаша тој хәрчи олараг (буна «әрјәнчәлик» вә ја «әрјәни»—субајлыг дејилирди) әләвә пәј верилир, субај бачы үчүн чәһизлик ады илә әләвә һиссә ажрылырды. Ата вә анаја «хејратлыг» дејилән ажры пәј нәзәрдә тутулуруду. Ата еви гүјмәтләндирилир вә мәбләв бөлүшдүрүлүрдү. Бәзән ев бөјүк гардаша галдыгда диқәр гардашларын пәјины әмлак һесабына бир гәдәр артырыр, јахуд бирләшиб, онлар үчүн тәсәррүфат бинасы вә ја ев тикирдилир. Лакин ажрылан гар-

* «Јола», «вејә» бөјүк, «хизун» аилә демәкдир.

дашлар мүстәгил тәсәррүфатлар шәклиндә, бир һәҗәт дахилиндә вә ја бир-биринә яхын јерләрдә јашасалар да, онлар әксәр һааларда ичтимаи, идеоложи вә тәсәррүфат бирлијини сахлајырдылар. Бу јени ичтимаи бирлик (форма) этнографија елминдә патронимија ады илә мәлүмдур.

Патронимија тарихи-ичтимаи бир форма кими патриархал гәбилә гурулушунун мәһсулудур²¹. Буна бахмарага, патриархал дөврүнүн бәзи галыглары чәмијјәтдә узун мүддәт сахланымышдыр. Азәрбајҗанда патронимија кәнд ичмаларынын әсасыны тәшкил едирди, чүнки кәндлиләрин бөјүк бир һиссәси бу ичмаларда јашајырды вә бурада гәбилә ичмасындан фәргли олараг торпагдан истифадә гәјдалары икитәрәфли: ичма вә һәҗәтбәши характери дашыјырды. Әкин, бичәнәк вә отлаг саһәләринин чох һиссәси ичманын ихтијарында иди. Ичмалар өз гурулуш вә тәркибләри илә фәргләннрдиләр. Етнографик материаллардан мәлүмдур ки, ичмаларын бәзиләри бир нечә кәнди бирләшдирдирисә, әксәријјәти јалныз бир кәнддән ибарәт олурду. Һәр ичманын ичтимаи тәркиби дә мүхтәлиф иди—кәндлиләрлә јанашы, бурада веркидән азад едилмиш аиләләр дә јашајырды²². Һәр бир кәнд гоһум аиләләри бирләшдирән ајры-ајры мәһәлләләрдән ибарәт иди. Ичмада әкин саһәләри вахташыры бөлүнүрдү вә ја онлардан јрси истифадә едилди. Бу чәһәт кәнд ичмаларыны торпагдан коллектив истифадә едилән гәбилә ичмаларына охшадырды. Ләкин бунарлы арасында фәрг дә мөвчуд иди; чүнки тарихән кәнд ичмасы үчүн характерик чәһәт торпағын ајры-ајры аиләләр арасында пајланмасы вә һәм дә бу торпағын вахташыры бөлјүсүнүн мөвчуд олмасыдыр. Торпағын бир һиссәси кичик аиләләр тәрәфиндән истифадә едилрди²³. Бундан башга, Азәрбајҗан кәнд ичмаларыны гәбилә ичмаларындан фәргләндрән белә бир чәһәт дә мөвчуд иди: онлар дөвләт тәрәфиндән истисмар олунур вә мүхтәлиф мүкәлләфијјәтләр јеринә јетирирдиләр. Беләликлә, кәнд ичмаларында торпаг дөвләтин ихтијарында иди, ондан бөјүк вә кичик аиләләр истифадә едирдиләр.

Азәрбајҗанда кәндләрин ајры-ајры патронимик мәһәлләләрә бөлүнмәси гәдним тарихә маликдир. Нәинки кәндләр, һәмчинин шәһәрләр дә патронимик мәһәлләләрә бөлүнмүшдүләр. Чүнки белә бир бөлкү шәһәрләрин

идарә олунмасыны асанлашдырырды. Азәрбајҗанын Русияја бирләшдирилмәсиндән әввәл шәһәр мәһәлләләри кәндхудалар тәрәфиндән идарә олунурду²⁴. XIX әсрдә Азәрбајҗанда мәһәлләләрин бир сыра локал адлары: мәһлә, дәнкә (динкә), табун, овал (Гах, Загатала, Балакән вә башга рајонларда), һәҗәт (Абшерон), чома (Ширван) вә с. мәлүм иди.

Мәһәлләләрдә мәлүм олан патронимик аиләләрин кечмишдә чохлу јерли адлары мөвчуд иди; тајфа, ушағы, төрәмә, әграба, өвлад, күрәк (Әһмәдли к. Абшерон), тирә, зу вә ја чу (Түркан к. Абшерон), басалах, басмах (Кировабад, Товуз, Шамхор, Газах рајонлары), көбәк (Пушкин рајону), чога (Ширван), тәбәһ вә ја табах, вәрәнә (Шамаһы), көк (Шаһдаг этник групу), турун, уругтуруг (Лерик, Шуша, Агдам), арха, ова, динних (Газах, Шамхор), симсар (Кировабад), ојмах (Сабирабад, Варташен, Нуха), табун* (Гах, Загатала рајонлары) шагга, шахә, чом вә с. Гејд етмәк лазымдыр ки, һәр бир этнографик зонада патронимија чүрбөчүр адлар алтында мәлүм иди. Бирчә ону демәк кифајәтдир ки, XIX әсрдә јалныз Губа гәзасында патронимијанын мүхтәлиф адлары: тајфа, тохум, шагга, насил, төрәмә, тирә, чәдд (азәрбајҗанлыларда), чинс, тохум (ләзкилардә), тум, шир, әгрәбә, өвлад (татларда), јух (будугларда) кениш јайлымшыды**.

Дикәр республикаларда јашајан азәрбајҗанлылар ичәрсиндә дә патронимијанын мүхтәлиф адлары мөвчуд иди. Ә. Әһмәдовун мәлүматына көрә, Күрчүстан ССР Дманиси рајонунда јашајан азәрбајҗанлылар патронимијаны көк, очаг, нәсил, тајфа, өвләри, ушағы, чиләк вә с. сөзләрлә адландырырдылар. Патронимијаја дахил олан адамларын да хүсуси адлары мөвчуд иди. Мәсәлән: бир өвдән ајрыланлар, бир күлфәтдән ајрыланлар, бир атанын ушаглары, бир көкдән оланлар, бир тохумдан оланлар, бир нәсилдән оланлар, ганы бир оланлар, бир чиләкдән оланлар, бир архадан оланлар вә с²⁵.

Көрүндүјү кими, патронимик бөлкү Азәрбајҗанын кечмиш монокен јашајыш мәнтәгәләри үчүн сәчијјәви бир һал иди. Бу һал инди дә давам едир. Јери кәлимиш-

* Гах рајонунун јалныз Илису кәндиндә бир нечә табун гәләмә алымшыдыр: баш табун, бегин табун вә с.

** «Шир» вә «јух» сөзләри сүд мәнасындадыр.

көн гејд етмэк лазымдыр кн кечмишдә хусусилә сых (ком) кәндләрдә патронимик групплар даһа ајдын нәзәрә чарпырды. Чүнки бөјүк аилләрин парчаланмасы заманә жаранмыш патронимик групплар јени мөһәлләләр эмәлә кәтирә билмирдиләр, бош јер олмадығына кәрә онлар ајры јерә (кәнддән кәнара) көчүб јени кәндләр јаратмалы вә ја кәнд эһалисинә гарышмалы идиләр. Сонунчу һалда онлар јалңыз өз нәслинин адына кәрә танындылар.

Јени јашајыш мәскәнләри јарандыгда онлар патронимја әһдадынын адыны дашыјырды, ләкин һәмнин адын сонун *ушағы** кәлмәси, јахүд мәнсубијәт билдирән *ли*, *лы* шәкилчиләри вә *оба*, *ова*, *гышлаг*, *бинә* сөзләри әләвә едилдири. Мәсәлән, кечмиш Губа гәзасынын Гапуг, Чәк, Әлик, Грыз кәндләриндән XIX әсрин орталарында бир сыра кәндләр јаранмышды. Индики Хачмаз рајонунда Фәрзәли оба, Шәриф оба, Нағы оба, Палчыг оба, Исмајыллы рајонунда Молла Исағлы, Ашыгбајрамлы, Имамлы, Гутгашев рајонунда Мәликли, Силејли вә с. бу чүмләдәндир.

Мөһәлләләрдә бир нәсил нүмајәндәләри—патронимик груп јерләшдији үчүн онлар тәсәррүфат вә идеоложи бирлијә малик идиләр. М. О. Қосвен јазыр ки, мөһәлләләрдә бир нәслин јерләшмәси бүтүн Гағғаз халғларына хас олмушдур²⁶. Онун фикринчә, патронимја еһтимал ки, ејни заманда нәсли мөһәллә олмушди. М. О. Қосвенн бу сөзләри илә разылашмаг имканы верән етнографик материаллар мөвчүдур. Белә ки, тәк-тәк һаллары чыхмагла Азәрбајҗан кәндләриндә мөһәлләләр нәсилләрин, јахүд патронимик группларын адларыны әкс етдирди, һәтта бәзи кәндләрдә мөһәлләдә адамлар арасында гоһумлуғ «ушағы» термини илә ифадә олунурду. Мәсәлән, Шәки рајонунун Лухары Көјнүк кәндиндә Мүдһәддин ушағы, Ахунд ушағы, Шаһмурад ушағы кими мөһәлләләр инди дә мөвчүдур. Бәзи јерләрдә мөһәлләләр онларда мәскүнлашан нәслин адыны дашыјыр. Газах рајонунун Гушчу Ајрым кәндиндә Мурадханлы, Чырдаһанлы, Татарлы, Шаһмурадлы вә с. мөһәлләләр вар-

* Нанчушағы (Ағсу рајону), Валиушағы, Чәфәрушағы (Бәрдә рајону), Әлиушағы (Кировабад), Әлигулуушағы (Губадлы), Мәмәдушағы (Кәлбәчәр), Чәфәргулуушағы (Зәнҗилан) вә с.

дыр. Белә мисалларын сајыны истәнилән гәдәр артырмаг олар. Бәзи кәнд мөһәлләләри өз адларыны сәнәт вә ја пешә нөвләриндән алмышлар. Бу чәһәтдән Исмајыллы рајонунун Лаһыч вә Басгал, Шамаһы рајонунун Дәмирчиләр кәнди вә б. даһа сәчијјәвидир. Елә кәндләрә дә тәсадүф етмәк олур ки, онларын әсасыны илк нөвбәдә мүүјјән бир патронимик груп гојмушдур. Абшеронун Кузәк кәндинин Дәмгулу мөһәлләсә бөјүк бир аиләнин парчаланмасы нәтичәсиндә јаранмышдыр. Јашлы сакинләрин вердији мәлүмата кәрә, Дәмгулу адлы бир нәфәр өз алты оғлу илә (Гасым, Абдулла, Худаверди, Әмир, Аслан, Јусиф) Губадан көчүб бура кәлмиш вә аилә ичмасыны (80 нәфәрлик) тәшкил етмишдир. Сонра аилә парчаланыр, һәр бир гарлаш өзү үчүн ајрыча ев тикир, Дәмгулунун адыны дашыјан мөһәллә исе инди дә сахланлыыр. Бу чәһәтдән Губа рајонунун Ајдынкәнд кәндиндә јашајан Гурбан кишинин патронимјасы јахшы мисал ола биләр. Патронимја јерләшән бу мөһәллә 27 евлән (1955-чи илин мәлүматына кәрә) ибарәтдир. Онлар 150—160 ил бундан әввәл Шамаһы гәзасынын Зарат кәндиндән кәлмишлар. Ады чәкилән патронимја аилә ичмасынын парчаланмасындан сонра јаранмышдыр. Патронимјајә дахил олан аиләләрин евләри бир-биринә о гәдәр јахын тикилмишдир ки, дамләр үмумидир. Евләр дахили јола маликдир, белә ки, мөһәлләнин бир башында евә кириб, о бири башындан чыхмаг мүмкүндүр.

Вахтилә патронимја әсасында јаранмыш бир сыра кәнд адларына инди дә тәсадүф едилир. Једдһојағ-Икинчи Једдһојағ (Масаллы), Тәкдам (Кәлбәчәр), Чухрәмәһәллә, Тәпәмәһәллә, Учоғлан (Ағдам), Јекаһана (Көјҗәј), Кәләһана (Шамаһы), Ханлар (Лачын) вә с. бу билдәндир.

Һәр јердә олдуғу кими, Азәрбајҗан патронимјасы үчүн дә идеоложи, ичтиман вә тәсәррүфат бирлији сәчијјәви һал иди. Патронимјанын үзвләри тәсәррүфат ишләриндә бир-биринә јахындан көмәк едирдиләр. Бу, ев тикмәк, тој етмәк вә башга ишләрдә өзүнү даһа чох көстәриди. Һәр бир мөһәлләнин ағсағалы мөвчү иди, мөһәлләдахили мәсәләләрин һәлли, елчилик, аилә бөлкүсү вә с. онун гәрарындан асылы олурду. С. А. Јекиазаровун јаздығына кәрә, кечмишдә азәрбајҗанлыларын

көнд ичмасы ага сагал шахсиндә мөһкәмәләре малик иди²⁷. Һәр бир мөһәлләнин өзүнәмәхсус мејданы мөвчуд иди ки, бурада јығынчаглар (мә'рәкә) тәшкил едилди. Һәлә инди дә дилимиздә бир сыра јерли мејдан адлары: кимкә (Гах, Загатала), кәмкә (Губа, Хачмаз) вә с. сахланылыр. Патронимија үзвләри ган интигамы вә башга мәсәләләрин һәлиндә дә бир-биринин мөнафејини биркә горујурдулар.

Патронимијанын ичтиман бирлији өзүнү һәм тој, јас ишләриндә, һәм дә кузен никаһларда көстәрирди. Аиләдә чалышырдылар ки, оғлан өз насли ичәрсиндән евләсин. Даһа бир мәсәлә диггәти чәлб еди: бә'зи һалларда патронимија дахилиндә никаһ кәсиләркән кәлиндән једди арха дөнәнинин адыны чәкмәји тәләб едирдиләр.

Дејиләнләрдән башга, патронимија дахилиндә идеоложи бирлик дә мөвчуд иди. Бу, мөһәллә пириндән, мәсчидиндән вә гәбирстанлыгдан биркә истифадә олунмасындан ибарәт иди. Һәтта инди дә мөһәлләләрин сајы гәдәр пирләри вә гәбирстанлыглары олан кәндләр вардыр. Пирләрдә патронимија үзвләри мүјјән ајинләр ишлә едирдиләр. Һәтта: бә'зән кәлин бәј евинә көчүрүлмәздән әввәл, бәј исә тој күнү пирә кәлирдиләр. Мәсәлән: Гәлејхудат кәндиндә (Губа району) «Гызлар пирнә», Испик кәндиндә (Губа району) «Кәлиндәр пирнә», Билкәһ (Абшерон) «Једди бачылар», Мөһәммәдәли кәндиндә (Абшерон) «Гызлар пирнә» вә б. көстәрмәк олар.

Идеоложи бирликдән бәһс едәркән бир мәсәләни тәгјд етмәк лазымдыр. Бә'зи кәндләр өлүдәрини өз кәндләриндә јох, гошчу кәнд гәбирстанлыгында дәфин едилдиляр. Мәсәлән, Губа районунун Дәрә Чичи кәнд сакинләри өлүдәрини Сырт Чичи гәбирстанлыгында баслырдылар. Бу, сүбүт едир ки, Дәрә Чичи әһалисинин илк мәскәни Сырт Чичи кәнди олмушду. Онлар өз јашајыш јерләрини дәјишсәләр дә идеоложи бирлији сахламышлар.

XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндән е'тибарән капиталист мунасибәтләринин вә мөһсулдар гүввәләрин инкишафы илә әләгәдәр олараг, кәнд ичмалары арадан чыхмаға башлады. Бу, торпагларын айры-айры һисәләрә (пајларә) бөлүнүб аиләләрин истифадәсинә вәпилмәсинин нәтичәси иди. Беләликлә, кәндлинин еви вә һәјәтјаны саһәси тимсалында хүсуси мүлкијјәт ичманы

дағытмаға башлады, бунун да нәтичәсиндә әкин јерләри, сонра исә өтлаг, мешә вә с. үзәриндә олан үмуми ичма мүлкијјәти арадан чыхды²⁸. Бу замандан е'тибарән, јухарыда дејилдији кими, бөјүк аиләләр парчаланыр, онунла јанашы патронимија тәдричән өз тәсәррүфат бирлијини итирир, идеоложи вә ичтиман бирлији исә мүјјән дәрәчәдә сахлајыр. Беләликлә, XIX әср үчүн этнографик тәдгигат объектими патронимијанын әсасыны тәшкил едән кичик моногам аиләләр олмалыдыр.

Ингилаба гәдәрки Азәрбајҗан аилә мәишәтиндә никаһын бир нечә формасы мә'лум иди. Этнографик материалларә көрә, тәдгиг олунан дөврдә Азәрбајҗанда моногам никаһ формасы зәмининдә ендогам вә экзогам никаһ гәјдалары вә адәгләри (левираг, сорарат, бешиккәртмә, көбәккәсмә) гәјдә алынмышдыр. Бә'зи тәдгигатчылар сәһв олараг гыз гачыртыманы вә чохарвадлылығы да никаһын формалары һесаб едирләр.

Аилә мәишәтиндә мөвчуд олан ики никаһ гәјдасы — едогам (гоһум никаһлар) вә экзогам (кәнар, өкәј никаһ) ичтиман һәјәтин спесифик инкишаф хүсусијјәтләри илә бағлы иди. Азәрбајҗанда бу никаһларын тәдгиг едилмәси халгымызын аилә мәишәти илә сых сүрәтдә әләгәдәр олан вә ичтиман инкишафын мүхтәлиф мәрһәләләриндән кечәрәк муәсир формаларда бизә чатан адәт вә ән'әнәләрин тәшәккүлү вә сонрақы инкишафыны ајдынлашдырмаг үчүн чох вачибдир. Ендогамијанын мәишәји мәсәләсиндә истар рус (М. Ковалевски, Н. Харузин, С. Волфсон вә с.) вә истарсә дә харичи алимләр (Ј. Вестермак, Рапп, Шпикел вә б.) арасында мүхтәлиф фикирләр мөвчуддуыр. Бу мәсәлә Азәрбајҗан совет этнографийасында да (ики мәғалә мүстәсна олмаг шәрти илә) һәләлик кифәјәт гәдәр әтрафлы өјрәнилмәмишдир²⁹.

Буна бахмајараг, совет этнографлары бу адәтин патриархал ичма гурулушу үчүн сәчијјәви олугуну көстәрирләр³⁰. Бу барәдә ејни заманда М. Косвенин, С. һачыеванын, Х. Хашајевин, А. Першитсини³¹ вә башгаларынын да мүлаһизәләри мөвчуддуыр.

Ендогамијанын мәишәји һаггында Ф. Енкелс белә јазыр: «Ана һүгугуңу јерини ата һүгугу тутмушду; бунунла да мејдана кәлмәкдә олан хүсуси сәрвәт гәбилә

гурулушуну илк дөфә оларак сарсыдыр. Икинчи сарсын-ты биринчисинин тәбии нәтичәси иди: ата һүгүгү тәтбиг едиләндән соңра варлы вәрәсә гадынын әмлакы, эрә кетдији адама, демәлә, башга гәбиләжә кечә билдијинә кер, бүтүн гәбилә һүгүгунун әсасыны сарсытдылар вә гызын әмлакынын өз гәбиләсиндә галмасы үчүн онун өз гәбиләси дахилиндә эрә кетмәсинә нәинки јол верди-ләр, һәтта ону белә етмәжә мөчбур етдиләр³². Беләликлә, ајдын олур ки. ентогамијанын мәншәји ата нәсли дөврү-нә аид олуб, ектогам никаһынын позулмасы илә әлагә-дардыр вә бурада һәм дә хусуси мүлкијәтин ролу ол-мушдур.

Азәрбајчан етнографик материалларына әвәсән, кеч-мишдә ентогам никаһ өзүнү ики формада бурузә вери-ди: кроскузен (дајыоғлу илә бибиғызы, бибиоғлу илә дајығызы арасында) вә ортокузен (әмиоғлу илә әмигы-зы вә халаоғлу илә халағызы арасында) никаһы. Шүб-һәсиз, бу формалар мүхтәлиф ичтиман инкишафын мә-һәсулу кими баша дүшүдмәлидир. Ингилаба гәдәрки Азәр-бајчанда нисбәтән кеңиш јајылан ортокузен никаһлар олмушдур. Һәтта халг арасында бу мүнәсибәтлә деји-лән «Әмиоғлу илә әмигызынын кәбини кәјдә мәләкләр тәрәфиндән кәсилдији үчүн мүгәлдәсдир». «Јахшысыны өзкәјә вермәк һајыфдыр, писини вермәк ајыбдыр» кими ифадәләр сөз јох ки, ентогам никаһлара аид дејилмиш-дир. Бу никаһ формасы, фикримизчә, бөјүк патриархал аиләләрин дахилиндә јаранмыш вә соңрадан патрони-мик вә кичик аиләләрдә сахланмышдыр. Бу никаһда әсас мәгсәд ата мирасынын башга аиләјә кечмәсинә јол вер-мәмәк иди, чүнки кечмишдә гыз да ата малынын пайчы-сы һесаб едилир вә евдә киши вариси олмадыгда иса мирасын там саһибн олурду. Бу һал һәм дә XIX әсрин мүхтәлиф дөврләринә аид мәнбәләрдә дә гејд едилмиш-дир³³. Белә бир вәзијјәтә башга халгларда да (тачик-ләр, әрәбләр, јунанлар, һиндилләр, бир сыра Африка халглары вә с.) раст кәлимәси һаггында әлимздә мә-лүмат вардыр. Бу адәтин (Албанијада) Азәрбајчан әра-зисиндә һәтта бизим еранын әввәлиндә мөвчуд олмасы албан тарихчиси М. Каланкатлынын әсәриндән мәлүм-дур³⁴.

Тәдгиг едилән дөврдә ентогамијанын јашамасына шә-раит јарадан дикәр сәбәбләр дә мөвчуд иди. Гыз бөјүк мигдарда чәһиз верилмәси, башлыг алынмасы, етник мүхтәлифлик, кәндләрин дағыныглыгы, тәсәрруфат фор-малары дил ајрылыгы, аилә мәишәтиндә гапалы һәјәт тәрзи, чәмијјәтин силки бөлкүсү вә башга амилләр бу чүмлөдәндир.

Азәрбајчанда ентогам вә ектогам никаһларын јајыл-ма әразиси арасында сәдд чәкмәк чох чәтиндир. Ејни бир әразидә чох заман бу никаһларын һәр икисинә тә-садүф едилирди.

Бу никаһларын Азәрбајчанда һәләлик дәриндән өј-рәнилмәмәси (бу, хусусилә ектогам никаһа аиддир) он-лар һаггында үмумиләшдиричи сөз сөјләмәк имканы вермир. Елми әдәбијјатда ектогам никаһын ентогам ни-каһлардан чох әввәл мејдана кәлдији кәстәрилир³⁵. Ек-зогам никаһын мәншәји һаггында етнография елминдә мүхтәлиф фикирләр ирәли сүрүлмушдур. Биз бу мәсәлә-дә тохунмадан дејә биләрик ки, бу ики никаһ формасы-нын мејдана кәлмәси һәр бир тарихи мәрһәләдә ичти-ман-игтисади мүнәсибәтләрин специфик инкишаф хус-сийәтләриндән асылы олмушдур. XIX әсрдә Азәрбај-чан аилә-мәишәт мүнәсибәтләриндә сахланмыш бир сы-ра адәт вә ән'әнәләр сүбут едир ки, ектогамија бизим халгымыза да хас олан бир никаһ формасы олмушдур. Мәсәлән, кәлин ата евиндән чыханда вә јолда кәләркән гаршысынын кәсилмәси (јол кәсди) вә мүәјјән адәтлә-рин (бахшиш алмаг, күләшмәјә адам тәләб етмәк вә с.) ичрасы бу чүмлөдәндир. Нахчыван МССР-дә топлады-ғымыз һахышталардан бири белә сәсләнир:

Пәнчәрәнин миллини чәк,
Јәндәм онун күдүнү чәк,
Гоһума гыз верәнин,
Әкинни өз (әј), дилини чәк.

Бу һахыштада гоһума гыз верилмәси, јә'нн ентогам никаһ исләнир, демәк, ектогам никаһа үстүнлүк вери-лир. Етнографик материаллар кәстәрир ки, ектогамија хусусилә Азәрбајчанда јашајан татлар вә дикәр етник групплар ичәрасиндә ентогамија илә бәрәбәр јајылмыш адәт олмушдур.

Азе. Б. ... Республ.
БИБЛИОТЕКА
им. М. Ф. Хундова

Бу барədə татлар ичəрисиндə белə бир ше'р дə мөвчуддур:

Чичи чухур јердəдир,
Һар тарафи пардəдир,
Һајыф, Чичи гызлары,
Һарəsi бир јердəдир.

Кечмишдə экзогамијанын мөвчуд олмасы шифаһи халг јарадычылыгында даһа ајдын вə кениш əксини тапмышдыр. Бир нечə бајатыја мұрачиəт едəк:

Кəлинə бах, кəлинə,
Əлин вуруб белинə,
Кəлинə сөз демəјин,
Чыхар кедəр елинə.

Атдылар бада мəни,
Бүрүјүб гада мəни,
Алмады гоһум-гардаш,
Вердилер јада мəни.

Никаһын левират (латын дилиндə гајын демəкдир) вə сорорат (латын дилиндə—бачы) формалары тэмиз итисади амиллəрдən вə халг мəишəтинин хусусијјəтлəриндən ирəли кəлирди. Левират никаһа əсасən, арвадын əри вəфат етдикдə, о, өз гајнына эрə кетмəк һугугундан истифадə едə билəрди. Ону алмаг һугугуна исə субај олан кичик гардаш малик иди, əкс һалда, бу никаһа јол верилмирди. Умумијјəтлə, кəстəрмəк лəзымдыр ки, левират никаһ мəчбури дејилди. Бурада гадынын разылығы тəлəб олунурду. Дејилдији кими, левират никаһда əсасən итисади амиллəр нəзəрдə тутулурду, чүнки эрəк гадын башгасына кетмиш олса иди, о заман онун саниб олдуғу, јəни эриндən галаң əмлак башга аилəјə кечмəли иди. Бу вəзијјəт нəзəрə алынараг һəмин гадынын кичик гардаша эрə кетмəсн мəслəһəт билинирди.

Сорорат никаһда арвады вəфат етмиш киши өз балдызы илə евлəнə билəрди. Һəтта халг арасында белə бир мəсəl дə вар: «Гој о киши фикир чəксин ки, онун гыз балдызы олмасын». Бу никаһ, хусусилə о заман јеринə јетирилди ки, өлən гадынын бир нечə ушағы галырды вə шүбһəсиз ки, онлара халадан башга ајры адамын бахмасы мəслəһəт кəрүлмүрдү. Јəни хала башга арвада

нисбəтən ушағларын гајгысына даһа јахшы гала билəрди.

Гејд етмəк лəзымдыр ки, бу никаһларын бə'зилəри (хусусилə левират вə сорорат) сон вахтлара гэдэр тəктəк һалларда Азəрбајҗан халгынын мəишəтиндə (учгар кəндлəрдə) сахланмагда давам едирди.

Көбəккəсмə вə бешиккəртмə никаһ адəтлəри кечмиш Азəрбајҗан аилə мəишəти үчүн о гэдэр дə сəчијјəви бир һал дејилди. Көбəккəсмə адəтən ики мєһрибан достун ушағлары арасында бағланырды. Онлар өз достлуг əлагəлəрини мөһкəмлəндирмəк мəгсəдилə һəмин адəтən истифадə едирдилəр. Гыз вə оғланын көбəји кəсилən вахт онлары бир-биринə ад елəјирдилəр. Азəрбајҗанын шимал-гəрб рајонларынын əһалиси ичəрисиндə топланан этнографик материаллар кəстəрир ки, буранын бə'зи кəндлəриндə бешиккəртмə заманы оғлан анасынын гундагда олан гызы кəјнəјинин јахасындан салыб этəјиндən чыхартамасы илə кифајəтлəнирдилəр. Эксəр рајонларда гызын јатдығы бешијин јан тахтасыны бир балача кəртир, бə'зи һалларда онун бојундан вə ја бешијиндən гызыл, јахуд күмүш пул асырдылар⁸⁶. Бу никаһ формаларындан ики аилə арасында мөвчуд олан дүшмənчилији лəгв етмəк мəгсəдилə дə истифадə едилди.

Чохарвадлылыға кəлдикдə исə демəк лəзымдыр ки, бу да Азəрбајҗан аилə мəишəти үчүн сəчијјəви һал дејилди. Бə'зи варлы шəхслəр шəриəт нормаларына ујғун олараг бир нечə гадына евлəнирдилəр. Касыб вə ортабаблар исə чохарвадлылыг мəсələлəриндə варлылар кими һэрəkəт етмəк иттидарына малик дејилдилəр. Ону да гејд етмəлијик ки, һəтта варлы аилəлəрдə белə икилən чох арвад алмаг адəти јайылмамышды. Азəрбајҗанлылар арасында бу һал о заман мұшаһидə олунурду ки, биринчи гадынын ја ушағы олмур, ја да ушағларын һамасы гыз доғулур вə оғлан ушағы истəјən киши икинчи дəфə евлəнирди.

Абшерон аилə мəишəтинин бə'зи мəсələлəринин тəсвиринин верəркən А. Г. Трофимова ики мисал кəтирир. О јəзыр ки, мənə таныш олан бир аилəдə алтмыш ил бундан əввəl гыз өз əмисн оғлуна эрə вевилди. Онларын ушағы олмадығы үчүн гызын анасы күрəкəни үчүн икинчи арвад ахтарыб тапыр, о никаһдан доғуз ушаг доғулур.

Ушагларын тәрбијәсиндә вә өз ишләриндә әсас ролу биринчи арвад ойнайыр. Киши өләнән сонра, 1950-чи илләрә гәдәр биринчи арвад икинчи арвадла вә онун ушаглары илә бир јәрдә јашамышдыр. Башга бир аиләдә, арвадын ушағы олмадығына көрә, киши икинчи дәфә евләнибиши. Икинчи арвад чаван олдуғу үчүн биринчи арвад она јахшы мүнәсибәт бәсләмиш вә икинчи арвадан олан ушаглар ону «мәмә» (ана), өз доғма аналарыны исә «бачы» дәјә чағырмышлар³⁷. Гејд етмәлијик ки, мүнәлифин тәсвир етдији бу гајдалар Азәрбајҗанын башга јерләриндә дә мүнәһидә едилмишидр.

Сигә адлы мүнәгәтти никаһ формасына кәлдикдә исә демәк лазымдыр ки, истәр ингиләба гәләрки, истәрсә дә совет дөврүндә чыхан әдәбијјатла бу барәдә мә’лумат верилсә дә этнографик материаллар нәтичәсиндә мә’лум олмушдур ки, бу нөв никаһ кечмиш Азәрбајҗан аиләси үчүн сәчијјәви олмамышдыр. Умумијјәтлә, шәриәтә көрә, сигә никаһлары јалныз галдынын ичәзәси илә бағлана биләрди. Лакин галдын өз разылығыны әриндән бошанандан үч ај он күн кечмиш верә биләрди, чүнки бу мүддәт әрзиндә онун ушаға галыб-галмамасы мә’лум олурду. Сигәнин мүддәти тә’ин олунурду. Истәнилән вахт бу никаһ позвля билинәрди. Кишинин галдыны сигә етмәси үчүн онун моллаја көбин кәлдирмәси кифәјәт едилди. Сигә бағлајан шахс галдыны һәр чүрә лазым әрзәт вә кеймлә тә’мин етмәјә борчлу иди. Мәнбәләрин мә’луматына көрә, мүнәгәтти көбин јалныз шиләләре аид олмуш вә мүттә ады дашымышдыр³⁸.

Никаһа кирмә гыз гачырма формасында да һәјәтә кечирилиди. Гыз гачырманын бир сәбәби о иди ки, чох вахт гызын аиләси онун истәдији оғлана кетмәсинә разылыг вермирди. Лакин кәңчләр бир-бирләрини севдикләри үчүн аиләләринин разылығы олмадан белә, оғлан гызы гачырмаг мәчбуријјатиндә галырды. Дикәр сәбәб исә итисәди амил иди, јә’ни евләнмәк үчүн оғланын малди имканы ашағы олдуғуна көрә мәчбур олурду ки, өз севкилисини гачырсын.

Гејд етмәк лазымдыр ки, гыз гачырма адәти чох гәлим бир тарихә малик олуб, көккләри ибтидаг ичмә гурулушу дөврүнә келиб чыхыр. Ф. Енкелс бу барәдә белә јазыр: «Бу адәт, көрүнүр, даһа әввәлчә мөвчуд олан белә бир адәтин галығыдыр ки, о заман бир тајфанын

кишиләри доғрудан да кәнардан, башга тајфалардан өзләри үчүн зорла арвад көтүрүб гачырдырдылар»³⁹. Гыз гачырма јолу илә никаһа кирмәнин ики чәһәти нәзәри чәлб едир: гызын өз разылығы илә вә зоракылыгга гачырылмасы. Биринчи һалда гыз илә оғлан арасында гаршылыгы мәнәббат мөвчуд олдуғуна көрә, ағсагалларын ишә гарышмасы тәрәфләрин барышмасы илә нәтичәләнир, икинчи һалда исә чох вахт ики нәсил арасында душмәнчилик төрәнирди. Әксәр һалда јерли инзибати органлара едилән мүрачигләр нәтичәсиз галыр вә чинајәткар јаланчә шаһидләрин ифадәләри әсасында чәзә алмырды⁴⁰. Халг арасында зорла гыз гачырма рәғбәтлә гаршыланмырды вә һәмнин адама хор бахырдылар.

Әдәбијјат материалларында даһа башга бир адәтин кечмиш Азәрбајҗанда (хусусилә шимал-гәрб рајонларында) мөвчуд олмасы һаггында мә’лумат тәсадүф олушур. Бу адәтин маһијјәти ондан ибарәт иди ки, кәлинин бачысы, ја да јахын бир гоһуму онун гајына (ја’ни әринин гардашына) әрә верилирди. Бу чүр көбин (белә адәт) Азәрбајҗанын башга рајонларында да олмушдур. Бақыда вә Абшеронда буна бәјлә «никабашлы гоһум олмаг», бә’зи јерләрдә «баш-баша» вә с. дејилирди. Булардан башга, јахын гоһумлар (әми нәвәләри, дајы нәвәләри, биби нәвәләри, хала нәвәләри вә с.) арасында мөвчуд олан никаһлара да тәсадүф едилирди. Адәтән, Азәрбајҗанда оғлан өкәј анасы, суд анасы, бачы гызы, өкәј бачы, гардаш гызы, суд бачысы илә евләнә билмәздди. Азәрбајҗанда јажылымш даһа бир гајдаја көрә, бөјүк бачы вә гардашдан бабаг, кичик гардаш вә бачынын евләнмәси мәсләһәт көрүлмүрдү.

Гејд етмәлијик ки, кечмишдә евләнәнләрин јашларыны мүнәјјән етмәк мәсләсиндә һамя тәрәфиндән габул едилмиш елә бир гајда јох иди. Шәриәтә көрә, гызлар 15—16, оғланлар исә 16—18 јашында аилә гура биләрдиләр. Анчаг бә’зи аиләләрдә мүнәјјән сәбәбләр үзүндән кишиләрин евләнмәси (јохсулугт вә с.) ләнкидилирди.

Етнографик материаллара әсәсэн демәк олар ки, XIX әсрдә Азәрбајҗанда никаһ патрилокал характер дашымышдыр. Јә’ни киши кәлини өз евинә кәтирирди. Тәк-тәк һалларда исә матрилокал адәтә тәсадүф едилирди. Бу заман киши өз арвадынын евинә көчүрдү. Бу, тәдгиг етдијимиз дөвр үчүн сәчијјәви һал дејилди. Әлимиздән

олан материаллар бунун бир нечә сәбәбә көрә ичра сдил-мәсини көстәрир. Биринчи һалда—валидејнләрин өвләд сарыдан јалныз бир гызлары олдугда ону өз өвләриндә әрә верирдиләр ки, тәсәррүфат ишләриндә бир көмәкчи олсун вә күрәкән онлар үчүн оғлу өзә етсин, һәм дә өвдәки әмлак онун ихтијарына кечсин. Икинчи һалда—оғлан кимсәсиз вә ја јетим олдугда гызын аиләси ону өз өвләринә көчүрүрдүләр. Башгасынын өвинә көчмәк халг арасында мүсбәт һал кими гиймәтләндирилмир, белә адамы шимал-гәрб районларында «дамакир» вә ја «дамакирән» адландырылдылар.

Јухарыда дејиләнләрдән ајдын олур ки, кечмиш Азәрбајҗан аилә мәишәти бир сыра рәнкарәнк адәт вә мәрәсимләрлә зәнкән олмуштур. Гәдим аилә вә никәһ формаларынын мөвчуд олмасы бир даһа сүбүт едир ки, аилә мәишәти өзүнәмәхсус бир јолла инкишаф етмиш. мүәјјән иғтисади вә социал шәрәнтдән асылы олараг дәјишиклијә уғрамыш, тәкмилләшмиш, формалашмыш вә чәмијјәтин һәрәкәтвәричи өзәјинә чеврилмишдир. Аилә мәишәтиндә XIX әсрдә мөвчуд олмуш бир сыра ар-хаик адәтләри һеч дә аиләнин керилији илә бағламаг ол-маз, әксинә, онлар бир даһа сүбүт едир ки, Азәрбајҗан аиләси узун бир тарихи мәрһәлә кечмиш вә мөвчуд ич-тимаи-иғтисади гурулушун мәһсулу кими инкишаф ет-мишдир.

Ән'әнәви Азәрбајҗан кәнд тоју өз мәзмуну илә мү-сир тојлардан, демәк олар ки, фәрғләнмир. Буну нәзәрә алараг бу мәсәләнни шәрһини мүасир тојлардан даны-шаркән вермәји нәзәрдә тутмушуг.

Лакин кәлин вә гадынларын кечмиш аиләдә олан вә-зијјәти мүасир дөврдәкиндән тамамилә фәрғли олмуш-дур. Кәлинни әр өвиндә јени бир һәјәти башланырды. Бу һәјәт чох ениш-јохушлу олуб, тамамилә јерли адәт вә ән'әнәләрә ујғун шәкилдә давам едирди. Халг арасында јахшы кәлин үчүн белә дејилирди: «Бәнөвшә кими даја-ныр, гәрәнфил кими бахыр, лалә кими утаныр, гызарыр».

Анасы гызыны јола саларкән она ашағыдакы сөзләр-лә нәсиһәт верирди: «Бах, мән сәнин чибинә үч даш гоју-рам. бу дашлар дил ачыб данышарса сән дә данышарсан. Буна көрә сән һәмишә динмәз отур, өзүнү сакит апар вә сәнә тапшырылан һәр бир сөзә динмәдән әмәл елә». Буна көрә дә о, чох заман өзүндән кичикләрлә дә аһс-

тә данышарды. Үмумијјәтлә, тәзә кәлинләр аиләдә узун мүддәт өз әринин валидејнләри илә биләваситә сөһбәт етмирдиләр. Мүәјјән бир мәсәләни евдә олан кичик бал-дыз вә гајынлары вәситәсилә онлара чатдырыр вә ча-ваб алырдылар. Бир нечә ушағы олана гәдәр евдә јаш-ваб алырдылар. Бир нечә ушағы олана гәдәр евдә јаш-маглы кәзәр, ев ишләринин ағырлығы әсасән онун үзә-ринә дүшәрди. Кәлин һамыдан кеч јатыб, һамыдан тез дурмалы иди. «Јухудан кеч дуран кәлинни бузову архам-да галар», «Ахшам јери һа јери, саһаһ һамыдан кери» кими аталар сөзләри бу мүнәсибәтлә дејилмишдир.

Јери кәлимишкән гејд етмәк ләзымдыр ки, кечмишдә Азәрбајҗанын һәр јериндә гадын белә вәзијјәтдә дејил-ди. Јухарыда көстәрилдији кими, бир сыра касыб аилә-ләрдә, дағ вә дағәтәји зоналарда, шәһәрләрдән узәгда јерләшән кәндләрдә вә хусусилә малдар әһали ичәрисни-дә гадынлар биләваситә тәсәррүфатда чалышырды-лар. Одур ки, онларын аилә вәзијјәти нисбәтән азад вә сәрбәст иди. Онлар бир чох аилә мәсәләләринин һәлли-н-дә әрлә бирликдә иштирак едирдиләр.

Етнограф Ә. Әләкбәрөв бу мәсәләјә тохунараг јазыр ки, Талышда дағ-мешә зонасы илә дүзән јерләрдә јаша-јан гадынларын вәзијјәти бир-бириндән там фәрғлә-нирди. Дағ-мешә зонасында гадын нисбәтән мүстәгил иди, тәсәррүфат ишләриндә онун вәзијјәти һеч кимдән асылы дејилди. Бурада гызлар чобанлыг едир вә башга ишлар дә көрүрдүләр. Чәлтикчилик зонасында исә вар-лылар өз арвадларынын сајыны она чатдырырдылар. Бундан мәғсәд онлардан чәлтик саһәләриндә бир учуз ишчи гүввәси кими истифадә етмәк иди вә бурада гадын-лар көлә һалында сахланылырды⁴¹.

Әсәринин башга бир јериндә о, Зәнкәзур азәрбајҗан-лыларындан данышаркән, орада (Сисјанда) гадынла-рын кишиләрлә бәрәбәр һугуга малик олмалары, сәр-бәст давранышлары, өз бәјәндиқләри адама әрә кетмә-ләри һагында мәлумат верир⁴².

Хусусилә ушағы олмајан гадынларын аиләдә вәзијјә-ти даһа ағыр иди. Белә һалларда гадынлар «мүгәддәс» јерләрә мүрациһәт едир, нәзир дејир, сәдәгә верир, бала-ча нәнни дүзәлдәрәк мүгәддәс ағачдан асыр, дашдан ки-чк ев тикир, мүхтәлиф әски парчаларындан ушаг фигу-ру дүзәлдир бирә гојур; мағараларда сталакатиқ чыхын-тылары сорур («Пирә бәнөвшә»—Губа рајону), бәдәнлә-

рини «мүгөддәс» «көбәк дашларына» сүртүрдүлөр вә с. Азербайжанын бә'зи јерләриндә «һумај» ады илә олағадар олан бир сыра «мүгөддәс» јерләр инди дә сахланылмышдыр. Белә пирләрә кечмишдә әдәтән һамилә вә өвләды олмајан гадынлар вијарәтә кәлирдиләр. Бу јерләрә хәстә ушағлары да кәтирирдиләр. Губадлы рајонунун Гарачаллы кәндиндә «Умај» адлы пир инди дә сахланылыр. Губа рајонунун Рустов кәнди илә Тәнкәалты кәндләр арасында, јолун лап кәнарында «Иса баба» адлы пирдә јерләшән вәләс ағачынын дәлијиндән «чилләјә» дүшмүш гадынлары мүаличә етмәк үчүн (онларын «чилләси» кәсилирди) истифадә едилирди. Һәмчинин, моллаја мүрачнәт едиб, дуа јаздырыр вә палтарларына тикирдиләр. Нуха гәзасында белә бир әгидә вар иди ки, әкәр иланын ағзындан хиләс едилмишдә гурбағаны өлдүрүб дәрисини гурутдугдан сонра ушағы олмајан гадыннын палтарынын чнјиннә тикәрләрәс, куја о, гадыннын ушағы ола биләрмиш. Үмумијјәтлә, кечмишдә јухуда балыг көрмәк өвләд олачағы кими јозулурду. Буларын һеч бири си көмөк етмәдикдә, јухарыда дејилдији кими, киши икинчи арвад алырды.

Шүбһә јохурд ки, бүтүн бу дедикләримиз вахтилә Азербайжанда, хусусилә рајонларда тибб мүәссисәларини јохлуғу вә ушағы олмајан гадынлара тибби нөгтеји-нәзәрдән һеч бир јардымын олмамасы үзүндән баш верирди.

Гејд етмәк лазымдыр ки, дикәр халғларда олдуғу кими, Азербайжанда да бүтүн аиләләр ушағын, хусусилә оғлаң ушағынын олмасыны бөјүк сәбирсизликлә көзләјирдиләр. Ушағы олмајан киши вә гадынлара «сонсуз» ады верилирди. Кечмишдә чохушағлылыг азербайжанлы аиләси үчүн характерик чәһәт иди. Натурал тәсәррүфат шәрәнтиндә, әкинчилик вә малдарлыг инкишаф едән бир өлкәдә, јә'ни Азербайжанда, бүтүн тәсәррүфат ишләри аилә үзвләринин сәји вә көмәји нәтичәсиндә баша кәлирди. Тәсәррүфат ишләриндә исә атанын көмөкчиси јалныс оғлан ушағы ола биләрди. Бундан башга, ингилаба гәдәрки Азербайжанда мүүјјән гәбиләләр, тајфалар арасында баш верән тоғушмалар заманы, шүбһәсиз, аиләдә оғланларын чох олмасынын хусуси әһәмијјәти вар иди. Буна көрә дә һәр бир Азербайжан

аиләси илк нөвбәдә гадынларын оғлан доғмасыны арзу едирди. Һәтта бу мүнәсибәтлә халғ арасында аталар сөзү дә вар:

Оғлан дүшмән чәпәри,
Гыз евин дирәји.

Бә'зи јерләрдә (Газах, Муған) гадынлар тысбағадан фала бахмаг мөгсәди илә истифадә едилдиләр: кимин оғлан вә ја гыз доғачағыны мүүјјән етмәк үчүн гадынлар бир тысбаға тапыб јерә сәрдикләри өрпәкләрин јанына гојурдулар. Тысбаға һансы өрпәјин үстүнә чыхсајды, куја о өрпәјин саһиби оғлан ушағы доғачағмыш. Илк ушағы оғлан доған гадынларын аиләдә, хусуси илә әр вә гајынана јанында бөјүк һөрмәти оларды. Бир шә'рдә охујуруг:

Оғлун олса адыны гој Нәзәрәли,
Хәјри дә олмаса онун нә зәрәри.

Беләликлә, гадын һамиләлик заманы оғлан ушағы доғмаг үчүн мәчбур олурду ки, мүүјјән «мүгәддәс» јерләрә нәзир десин, «сәдәғә версин», моллаја мүрачнәт етсин, фалчыја фал ачдырсын вә с. Халгын әгидәснә көрә, куја һамилә гадын јухусунда илан, јахуд санчаг көрдүкдә оғлан, ијнә көрдүкдә исә гыз доғачағмыш.

Аиләдә һамилә гадынлара хусуси һөрмәт олунарды вә онлара ајрыча шәрәнт јарадылмагла јанашы, бир сыра ағыр ишләрдән азад едилирдиләр. Һамиләлик дөврүндә гадыннын бә'зи һејванлара бахмасы мәсләһәт көрүлмүрдү. Мәсәлән, әкәр о, довшана бахмыш олса иди, куја ушаг довшандага доғула биләрмиш. Кечмишдә һамилә гадына евин астанасында отурмаға ичазә верилмәдији кими, она ит вә ја пишији вурмаг да мәсләһәт көрүлмүрдү, куја доғулан ушағын белинә түк чыха биләрмиш. Она мәсләһәт көрүлүрдү ки, һејва, хурма јесин вә бухур чәјнәсин, куја һејва ушағын көзәл, хурма сағлам, гүввәтли, бухур исә ағыллы, бачарыглы вә чәлд олмасына сәбәб олурду⁴³. Халғ арасында дејилирди: заһы довшан әти јесә ушаг додағы чаныг, чамыш әти јесә бәдәни түклү, јумурта јесә ачыглы олачаг. Ушағын андан олмасы әрәфәсиндә евнә хусуси һазырлыг көрүлүрдү. Һәмин күн ушаг үчүн палтар тикилир, јорған-дешәк һазырланырды.

Ушагын анадан олмасы да Азэрбајчан аилэсиндэ бəзэн мүэјјон дини хурафатла элагөлэндирилдири. Ушаг анадан чəтин олдугда белэ һесаб едирдилэр ки, куја заһыны «һал» апармышдыр. «һал», јахуд «һал анасы»нын харичи көрүнүшү һаггында кечмишдэ мүхтəлиф тəсəвүрлэр мөвчүд иди. Бир тəсəвүрə көрə, о, куја чох һүндүр бир гадын олуб, сары сачлары, гуш ајагы кими ајаглары, һəддэн артыг бөүк дөшлэри вармыш. Һəтта јеријəндэ дөшлэрини чийинə атармыш.

Талышларда «һал анасы» гара вэ ирикөзлү гадын шəкиндэ тəсвир едилдири⁴⁴. Кечмишдэ Шамахы гəзасында јашајан эһалинин эгидəсинə көрə, «һал анасы» сифəтдэн кишијə бəнзəјирди вэ сачлары сары иди. О бурада заһынын чийəрини чыхармагла јанашы, ушагы да өз сүдү илэ зəһарлəјирмиш⁴⁵. Кениш јайылмыш эгидə, өз көрə, «һал анасы» заһы јатан отага дахил олуб, ону өз көрүнүшү илэ горхудар, дөјүр, сонра гадыннын чийəрини (бəзэн үрəјини) чыхарыб гачырьмыш. Доған гадынлары бу «ејбачер рундан» горумаг үчүн мүхтəлиф үсуллар ишлəдирдилэр: доғанын əтрафына көмүрлэ даирə чəкир вэ ја сичимлэ онун јатагыны дөврəјə алыр, јерə мых чалыр, хəстəнин јастыгы алтына сарымсаг, хəнчэр вэ ја башга дəмир эшја гəјурдулар.

«һал анасы»нын адама зиян тохундурмасынын гаршысыны алмаг үчүн даһа башга тəдбирлэр дэ мөвчүд иди. Бу мунасибəтлэ ики рəвајəт чох мараглыдыр. Куја мүэјјон бир аилəнин үзү «һал анасы»нын сачындан бир түк кəсиб евə кəтирсə, о заман бу шөр варлыг һəмин аилəјə бир зиян тохундурмур. Дикэр рəвајəтə көрə, «һал анасы»ны тута билэн бир адам она анд ичдириб бурахарса, бундан сонра «һал анасы» о шəхсин једди арха дөнəнинə зэрэр јетирмирди. Бу адамын папагыны исə доғум заманы гадыннын јастыгы алтына гəјурдулар. Экэр бу тəдбирлэр көмөк етмэсəјди, онда белэ һесаб едирдилэр ки, куја «һал» хəстəни «апарыр». Буна көрə дэ ахан сујун јанына кəлиб хəнчэр илэ сују «кəсирдилэр». Халгын эгидəсинə көрə, адамлар сујун јанына «һал»дан габаг кəлмиш олсалар гадын хилас ола билəрмиш. Эксинə, «һал» эввəл кəлмиш олардыса, о, заһынын чийəрини суја салыб јујачаг вэ белəликлэ дэ һəмин гадын тəлəф олачгымыш.

М. Бежанов Варташендэ «һал анасы»на гаршы мөв-

чуд олмуш тəдбирлэр һаггында мараглы мəлумат вєрир. Мүəллиф јазыр ки, Варташендэ јашајан удинлəрин етигадына көрə, «һал» заһынын чийəрини вэ үрəјини чыхарыр. Бу заман гадын нушуну итирир. Белэ һадисə баш вердикдэ күллэ атырдылар, бир нəфэр заһы гадыннын агзыны ачыб, дилини тутур, дикэр шəхс гулагларыны дартыр, бир башгасы үзүнү силлələјир, даһа бир нəфэр дэ сачларыны дартырды. Гадынлар гышгырыр, заһынын адыны чагырыр, сəс-күј салыр вэ «һалы» говурдулар, белəликлэ, заһы абылдырды. Заһыны ојатмаг əмəлијјаты заманы бүтүн габларда олан су бошалдылырды ки, «һал» заһынын үрəк вэ чийəрини суја ата билмэсин. Гадын өзүнə кəлəндэн сонра она саггыз чєјнəдир, ипдэн кəлəф сарымага мөвчүр едир, һөрүјүнү агзына вєрирдилэр. Вэ јахуд хəстəнин јанына узунгулаг кəтирирдилэр ки, заһы этəјиндэ она арпа вєрсин. Бүтүн бу һэрəктəлэр «һалы» икинчи дəфə кəлмэсинин гаршысыны алмагдан өтрү һəјата кечирилдири.

Азэрбајчан даг јəһудилəри һалы «дэдəј ол» адландырырдылар. О, јəһудилэр ичəрисиндэ дэ ејни вєзифəни дашыјырды. Азэрбајчанын бəзи јерлəриндэ һал, ејни заманда «ел арвады» кими дэ танынырды.

Ајдындыр ки, доғум гадыннын һəјатында эн чидди вэ гəһлүкəли бир дөврдүр. Кечмиш Азэрбајчанда тибб хидмəти демəк олар јох дэрəчəсиндэ иди. Доған гадынлара јалныз ара һəкимлэри вэ ја мамалар хидмəт едирдилэр. Онлар исə түркəчарəдэн башга дикэр мүəличə үсулу билмирдилэр. Одур ки, чəтин доғума, ганахмалара гаршы тəдбир көрə билмир, белə һалларда гадын нушуну итирəндэ вэ ја өлəндэ буну пис руһларын вэ хүсусилə «һал анасы»нын фəалијјəтилэ элагөлэндирирдилэр.

Чох мараглыдыр ки, һазырда «һал анасы» һаггында тəсəвүрлэр лап учгар кəндлəрдэ белэ арадан чыхмышдыр, бунун сəбəби өлкəмизин һэр јериндэ доғум ишинин етибарлы һəкимлəрин əлиндэ олмасыдыр.

Гадыннын вєзижјəти јахшылашыдыгда даһа бир сыра макија характерли ибтидан овсун галгылары ичра едилдири. Мəсəлэн, доғанын отагына кирэн гадынлар (талышлар арасында) палтарларында олан бүтүн санчаглары дүјмэлэри, дүјүнлэри ачырдылар. Бундан башга,

евдэ олан сандыглары, мүчрүлөри, бағламалары, габ-
гачагларын агзыны вэ дикэр бағлы шејлэри ачырды-
лар. Белэ вэзијјэт ушаг анадан олана гэдэр давам едир-
ди. Јелизаветпол (индики Кировабад) гэвасында гадын
чэтинликлэ догаркэн куја ону «чинилэрдэн» азад етмэк
мэгсэдилэ башынын алтына гурд кэллэси, гыл, түк, мых
вэ полад гојардылар. Чэтин доған гадыны галанмыш тон-
галын үстүндөн тулланмаға мөчүбр едирдилэр ки, бу да
од васитэсилэ һэр бөладан тэмизләнмэк мэгсэдини да-
шыјырды. Сонра кишилэр дама чыхараг түфэнк атыр,
гадын биһал олдугда сачындан дарты, онун башына
чөрөк, пул, тахыл чевирдилэр. Башындан мал дырна-
ғы атырдылар вэ дејирдилэр ки «дырнағы этдэн ајыран
танры ушағы да бөдөндөн ајырачагдыр».

Ушаг анадан оландан сонра ону адэтэн о саат чим-
дирдилэр. Бу мәсэлэдэ бэзи адэтлэр (даһа доғрусу
мүхтәлифик) мөвчуд иди. Шамахыда анасы јорған-
дөшөкдөн дурандан, Губада јалныз ғырх күн кечәндөн,
бэзи јерлэрдэ исэ көбөји дүшәндөн сонра ушағы чимди-
рдилэр. Ушағы әлдэ сахлајыб, үстүнэ су төкүрдүлэр.
Салјанда бу мэгсэд үчүн бэзән исти ајрандан истифадэ
едилрди.

Ушағы гәбул етмэк иши илэ бу сәһэдэ тәчрүбәси олан
гадынлар—мамалар мәшғул олурду. Бунун үчүн һәр бир
көндө 2—3 мама мөвчуд иди. Аилэдэ ушаға хидмәт ет-
мэк мүәјјан бир мүддәт әрзиңдэ тамамилә маманын ик-
тијарына кечирди. Ушағын көбөјини кәсәндән сонра ха-
ласына верирдилэр ки, апарыб басдырсын. Адәтән, оғ-
лан ушағынын көбөјини төвлэдэ, пејинин ичәрисиндә
басдырдылар ки, о һәмишә мал-гаралы, дөвләтли ол-
сун. Ғызын көбөјини исә евин күнчүндә, јахуд да гапы-
нын астанасында басдырдылар ки, евдар олсун.

Заһы гадынларын јемәјинә кәлдикдә исә демәк ла-
зымдыр ки, әсас е'тибарилә онлара бир нечә күн хәшил
вэ гујмагдан башға ајры шеј верилмирди. Бунларын өз-
лүјүндә ағыр јемәк һесаб едилмәснә бахмајараг, заһы
үчүн мэгсәдујгун сајылдырды. Адәтә көрә, ушаг анадан
оландан сонра атасы «гурбан» кәсирди вэ дө'вәт олуна
адамлар онун этини елэ үсуллуча јемәли идилэр ки, сү-
мүкләрә зәрәр дәјмәсин. Сүмүкләр мүәјјән дуа сәдала-

ры адтында вә бә'зи адәтләри көзләмәк шәртилә торпаға
басдырылдырды*.

40 күнә гэдәр ушағын јанына кәнар адамы бурах-
мырдылар. Евә кәнар адам кәләндә онун ағырлығы
ушағын үстүнә дүшмәсин дејә һәмин шәхс јухары гал-
дырылан чағанын алтындан кечирди. Јахуд да ушаға һеч
бир зәрәр тохунмасын дејә онун башынын алтына бир
тикә чөрөк гојурдулар. Бундан башға, евә кәнар адам
кәләндә ушағы гоншу отаға кечирир вә ја чөлә чыхар-
дыр, гонаг евә дахил оландан сонра ону јенидән өз је-
ринә гәјтарырдылар.

Ушаг анадан олан кими «көз дәјмәмәк» үчүн мол-
лаја дуа јаздырыр вә палтарына мүхтәлиф һәмәјилләр
тикирдилэр. Башға бир гәлим адәт дә нәзәр-диггати
чәлб едир. Халг арасында мөвчуд олан «чевир очаға,
бас гүчаға» мисалы од ајини илэ бағлыдыр. Вахтилә
Азәрбајҗанын бә'зи јерләриндә ушаг доғулан кими ону
әввәлчә очағын әтрафына поландырыб, сонра анасынын
гүчағына верирләриш⁴⁶. Чох вахт ушағы чимдирәндөн
сонра онун алнына очаг гарасы сүртүрдүләр ки: «гара
басмасын». Онун бојунна, јахуд да нәннисинә дағлаған
ағачындан һәмәјил бағлајырдылар ки, ушаг горхмасын.
Бешијндән ејни заманда шәвә, сарылыг мунчугу, көј
мунчуг, әгиг (һәгиг, јәмәни һәгиг), көзмунчугу вә с.
асырдылар. Халг әгиләснә көрә, әгиг вә көзмунчугу
ушағын үстүнә кәлән бүтүн гарғышлары гәјтарыр, ону
«бәднәзәрдән» горујур. Шәвәдән исә «гара басмасына»
гаршы истифадэ едилрди.

Азәрбајҗан күрдләри (Минкәнд, Лачын рајону) бир
парча әскигә гурд түкүнү тикәрәк ушағын бојундан
асыдылар. Талышлар ичәрисиндә јени доғулмуш ушаг-
ларын дүшмәни ејни заманда «шаша» аллы руһ да һе-
саб едилирди. О, пишиклән кичик вә гара рәкли олвб,
заһирән гадына бәнзәјирмиш. «Шаша» вишаға һүчүм
еиб (доғумдан 6 күн сонра) онун агзында отүрүр вә
бәдәликлә куја ону боғурмуш. Она көрә дә 6-чы күн
гоншу гадынлар ушаг олан евә йғышыр вә онун кешп-
ини чәкирдиләр. Онлар сәһәрә кими јатмаыб, ишығы
сөндүрмүрдүләр. Ушағын бешијини исә балыг тову илэ
өртүрдүләр. Куја тор асанлыгла балығы тутлуғу кими,

* Бу адәт Салјанда гәјдә алынмышдыр.

еләчә дә «шаша»ны тута биләрмиш. Һәр еһтимала гаршы гапы агзында јағ. чөрәк гојурдулар ки, тәсадуфи һалда гадынлар јухуја кетмиш олсалар, «шаша» ичәри кирәндә јағ вә чөрәји јејиб ушаға тохунмасын. Азәрбајҗанын шимал-шәрг зонасында белә һесаб едирдиләр ки, куја чинләрин јеми әсасән хәшилдир. Олур ки, ушағ хәстәлә-нәркән онун башынын үстүндә бир габ хәшил гојурдулар ки, чинләр ону јесинләр, лакин ушаға хәтәр тохундурма-сынлар.

Јени доғулмуш ушағы даһа чох бәднәзәрдән («көз дәјмәк», «көзә апармағ») горумағ үчүн мүхтәлиф овсув вә чадукәрлик адәтләринә мүраҗиәт едирдиләр. Мәсә-лән, Нәһрәм кәндиндә (Нахчыван маһалы) кечмишдә белә һалларда хәмирлән једди даирәчик һазырлајыб он-лары аловун јанына гојурдулар. әкәр аловун тә'сири ал-тында бунлардан бири вә ја икиси партламыш олсајды, куја ушағ сағалачағмыш, чүнки ону хәстәләндирән сә-бәб аловун тә'сириндән партламышдыр. Ушағ чох ағла-дыгда (Губа гәзасы) она «көз дәјлијини фәз едәрәк, бир овуч дузу үч дәфә онун башы үстүнә чевириб, очаға атырдылар. Буну ушағын анасы едәрди, о, архасыны оча-ға чевириб дузу гычлары арасындан очагда олан ало-вун ичинә атарағ дејирди. Һәр кимин сәнә нәзәри дәјнбәс, көзләрини дағ етдим» вә ја «Сәнә көзү дәјзини, көзләрини бу дузла ода атдым». Ушағ чох ағладыгда го пис јатдыгда онун јастығынын алтына илан габығы да, гојурдулар. Бу мәгсәдлә сујун да «гүввәсинә» мүраҗиәт едилди, јә'ни фала бахылырды. Мәсәлән, кечмишдә ушағ «көзә кәлдикдә» бир касаны агзына гәдәр су илә долду-руб тәрәзинни көзүнә гојур вә ону јерә узадылмыш уша-ғын бәјуна ујғун оларағ јелләјирдиләр. Ушағ «көзә кәл мишсә» куја о заман су габда гатылашаҗағмыш. Халг е'тигадына көрә, су шәр иши гәбул етмәдији үчүн ча-ду-ну вә пис һадисәләри көстәрирмиш.

Ушағын тез көзмәсинә һаил олмағ мәгсәдилә ону чан-та, зәнбил вә јахуд хәлбирин ичәрисинә гојуб једди ев кәздирир вә нәзир алырдылар. Хәстә ушағлары пир һе-саб едилән аҗачын дәлијиндән кечмәјә мәчбур едирди.

ләр*. Ушағын башында түк сејрәк олдугда (Губа рајону) адам өлдүрмүш бир киши әлини һәмин ушағын башына сүртүрдү. Көмүр одун галығы олдуғу үчүн гәдм иһсан-ларын әгидәсинә көрә, «шәр гүввәләрдән» горуномаға көмәк едә биләрмиш. Олур ки, кечмиш Азәрбајҗанда көрпә ушағы кечә бајыра чыхараркән гундағына көмүр вә ја чөрәк гојурдулар. Ејни заманда гејд етмәк ләзым-дыр ки, заһы гадыны «көз дәјмәдән» вә пис руһлардан горумағ үчүн онун гапысына бағланмыш гыфыл салы-ныр, јастығы алтына метал шеј, сарымсағ, көмүр го-јулурду.

Губа вә Газах гәзаларында заһынын отағына метал шеј (дәмир, мис, полад) кәздирән шәхсин кирмәсинә ичазә верилмирди, куја онун нәтичәсиндә ушағ тәләф олар вә гадын хәстәләнә биләрмиш. Бә'зи јерләрдә заһы гадынын әтрафына даирә чәкирдиләр. Гадынын «гырхы» (чилләси) чыхана гәдәр онун јанына һеч кәси бурахмаз-дылар ки, о, «чилләјә» дүшмәсин. Гырх күн кечәндән сонра гадына бәхшишләр кәтирир, ону тәбрик едилди-ләр. Оғлан ушағы доғулдугда бу бәхшишләрин миҗлары вә һәчми даһа да чох олурду. Адәтән, оғлан ушағынын доғулмасы ата тәрәфиндән бөјүк севинчлә гаршыланыр-ды вә гоһум-әгрәбасы ону хүсуси тәнтәнә илә тәбрик еди-риләр. Оғлан ушағынын доғулмасы һагла муштулуға кетмиш алама бөјүк һадийә верилди. Гыз ушағынын аналан олмасы исә аиләдә һеч бир емоционал һис ол-малан (сакиплика) гаршыланырды. Лакин чинсијәтин-дән асылы олмајарағ ушағлар аиләдә хүсуси гајғы көс-тәрилди.

Ушағын сахланылмасы үчүн Азәрбајҗанла бешик вә нәннилән (іүкүрәк) истифадә едилди. Доғуландан јед-ди күн кечмиш ушаға ад верилди. Бә'зән алгојма хү-суси мәрәсимә, аилә шәнлијинә чевирилди. Ушаға ва-фат етмиш бабасынын вә ја дајысынын ады верилди. Рүһун бир аламдач башға бир алама кечмәси вә ја ла-ишмәси инамы тә'сирин алтында чох вахт һесаб едилди-ләр ки, әлән адамн рүһү јени доғулмуш ушаға кәчә билди. Аналан олан ушаға диггәтлә бахырдылар ки, һансы әчладына охшарлығыны тә'ин едәрәк, она һәмин

* Кечмишдә Габабагда «Сапы бәи» пириндән вә Норашен кәнд-ли јачынылындакы дағдаған аҗачындан бу мәгсәдлә истифадә еди-рилди.

шәхсин адыны версинләр. Чох вахт оғлан адлары өзүндә мәрдлији, чәсарәти, шүчаәти, горхмазлыгы әкс етдирирди. Гызлар үчүн нисбәтән зәриф адлар сечилирди. Азәрбајчанда даһа кениш јајылан гыз адлары бир чох күләр, чичәкләр вә сәма чисимләри илә әлагәдар иди. Сәма чисимләринә һөрмәтлә јанашма вә онлары Азәрбајчанда бир көзәллик символу кими таныма бир сыра гадын адларынын јаранмасына тәсир етмишидир. Үлкәр, Хуршид, Сәјјарә, Зәһрә, Сәмајә, Афтаб, Нуршаһан, Күнәш, Ајбәнис, Ајкүн, Ајкүл, Ајтәкин, Ајсолтан, Ајчамал, Күнәгај, Күнтәкин, Мәһларә, Гәмәр вә башга адлары мисал көстәрмәк олар.

Заһы гадын ғырхы чыхана гәдәр хәмир јоғурмаг, инәк сармаг, чөрәк биширмәкдән вә бир сыра башга ев ишләриндән азад едилди. Чүнки о, ғырх күн мүддәтиндә хәстә һесаб олуурду. Гадынлар јалныз ушағын «ғырхы» гуртарандан сонра бә'зи ев ишләри көрмәјә башлајырдылар. Мүәјјән мүддәт кечәндән сонра, јә'ни 5—6 јашында, бә'зән даһа тез оғлан ушаглары сүннәт олуурду. Онуң үчүн дә гоһум-әгрәбадан, јахуд да дост-танышдан бири кирвә сечилирди. Һәмин кирвә ушағын икинчи атасы һесаб олуурду вә о. кәләчәкдә атасына етдији һөрмәти, һәм дә кирвәсинә етмәли иди.

Ушагларын бөјүмәси илә әлагәдар, бир сыра дини ајинләрә риәјәт едилди. Мәсәлән, кеч кәзән ушағы Кәччә газасында вә Загатала маһалында једди јол ајрычында чимиздирдиляр. Ушаглара гүш дили једиздирдиләр ки, онлар тез дил ачсынлар. Бәләнмиш ушаглары бешиклә јатызлыраркән онларын өзүнә ағ чүна салыр јахуд чит илә өртүрдүләр. Белә бир әгидә варды ки, ушаг үзвачыг јатарса пис руһлар ону вурар вә бу да әвмлә һәтичәләнәр. Бу фикир даһа чох Кәччәбасарда јайылмышды.

Гейд етмәк лазымдыр ки, ушагларын «ғырх көйнаси» вә «ғырх папағы» бир гајда олараг кәлинин анасы тәрәфиндән һазырланырды. Ушагларын «ғырхынын чыхмасы» да («төкүлмәси») гадынларын гүсл олунмасы кими едилди. Гүвүлан 40 дәнә хырда даш көтүрүб онлары ичәрисиндә гајнар су олан габа төкүр вә бундан сонра һәмин сулан 40 хәрәк гашығы көтүрүб айры бир чәма бошальдырдылар. Бу су илә «чаһнабат гүслү еләинрәм» дејәрәк ушағы чимиздирдиляр. (Кәччәбасар зонасы).

Ушағын илк дишинин чыхмасы аиләдә бөјүк чанланмаја сәбәб олуурду. Дишин куја асан чыхмасы үчүн һәдик (мәрчи, пахла, лобја вә нохуддан) биширирдиләр. Һәдијин бир һиссәсини өзләри јејир, бир һиссәсини исә гошну вә гоһумлара көндәрирдиләр. Һәдијин габыны кери гајтараркән һәр бир аилә өзүнүн бачардығы гәдәр габын ичәрисинә мүәјјән һәдијләр јоғурду. Мәсәлән: 2—3 јумурта, шәкәрчөрәји вә с.

Аиләдә ушағын тәрбијәси (хүосуилә гыз јушағынын) тамамилә ананың өһдәсинә дүшүрдү. Ушаглар балача јашларындан әмәк вәрдишләрини өјрәнирдиляр. Оғлан ушаглары 6—7 јашындан е'тибарән чөлдә аталарына, гыз ушаглары исә ев мәншәтиндә (һатта 4—5 јашлы балача гызлар халча тохумаг вә башга әл ишләриндә) өз аналарына јахындан көмәк едирдиләр. Бә'зи аиләләр 7—8 јашлы ушагларыны тәһсил алмаг үчүн моллаханаја көндәрир, һатта дејирдиләр ки, «әти сәнин, сүмүјү мәнним», јә'ни бу ушағы бачардығын гәдәр јахшы охут, мүәјјән савада малик олсун. Сөз јох ки, белә моллаханалар ушаглара, бизим аиләдығымыз кениш мәнәда билек вермирди. Ону да демәк лазымдыр ки, моллаханаларда даһа чох варлы аиләләрин ушаглары охујурдулар. Касыб аиләләрин исә өз ушагларыны моллаханаја гојмаг үчүн чох вахт мадди имканлары олмурду.

Бошанма мәсәләсинә кәлдикдә демәк лазымдыр ки, кечмишдә бу адәтә чох чидди мүнәсибәт бәсләнирди. Әввәлә ону дејәк ки, кечмишдә кәнд јерләриндә бошанма һалларына чох аз тәсадүф едилди. Бу мәсәләдә ичтимай рә'јин күчү бөјүк иди, һәм дә гадынларын бошанмаг барәдә һүгүглары чох мөһдуд иди. Ф. Енкелс белә вәзијәтин моногам аиләјә хас олмасыны көстәрир: «...кәнди инәк әлагәләри хейли артыг дәрәчәдә мөһкәmdir вә инди артыг тәрәфләрдән һәр һансынын арзусу илә позула билмәз. Инди даһа бир гајда олараг јалныз әр бу әлагәләри позуб өз арвадыны рәдд едә биләр»⁴⁷. Гадын тәктәк һалларда, бошанмаг үчүн тутарлы сәбәбләр олдулда (физики чәһәтдән әрин хәстәлији, онун икинчи вә үчүнчү дәфә евләнмәси, әгли чагышмазлыг вә с.) бу барәдә мәсәлә галдыра биләрди. Лакин ушаглы гадынлар бошанмаг барәдә һеч дүшүнә дә билмәздиләр. Ән әввәл она көрә ки, ону ушаглардан (сүдәмәр ушагдан

башга) мөһрүм едирдиләр, сонра чөһизини, мөһрини гәҗ-тармырдылар вә с. Гадын вәфат етдикдә исә чөһизин җарысы аиләсинә гәҗтарылырды, мөһрин мигдары исә онун варасларинин (ушагларынын) ихтиҗарына кечирди⁴⁸.

Киши тәрәфиндән дә бошанма үчүн тутарлы сәбәб-ләр ирәли сүрүлмәли иди. Гадыны пис эхлагына көрә бошамәҗ чыхмаг шәрти илә, җердә галан дикәр һаллар-да, киши көбин һаггыны (мөһри) гәҗтармагла јанашы, үч ај мүддәтиндә ону лазыми шејләрлә (арзаг, палтар вә с.) тә’мин етмәли иди. Сүдәмәр ушағы гадын өзү илә апармаг һүгугуна малик иди, бу ушағы тә’мин етмәк вәзифәси дә кишинин өһдәсинә дүшүрдү (он бир ајдан ики илә гәдәр), белә һалда гадынн чөһизи дә өзүнә гәҗтарылырды. XIX әсрин 80-чи илләринә аид олан мән-бәдә көстәрилик ки, әри гадыны пис эхлагына көрә бо-шадыгда көбин һаггынын јарысы она гәҗтарылырды⁴⁹. Бә’зән исә мөһрин мәбләғи кишинин ихтиҗарына кечир-ди. Үч ај мүддәтиндә киши бошадығы арвады кери гәҗ-тармаг фикриндә олмаздыса, о заман һәмнин гадын баи-һасына әрә кетмәк һүгугуна малик иди. Шәриәт үзрә олан башга бир адәтә көрә, киши өз арвадына үч дәфә талаг вериб, кери гәҗтара биләрди. Бу мәсәләдә гадынн шөхси разылығы мүтләг вачиб иди.

Этнографик материаллар көстәрир ки, кечмишдә Нах-чыван маһалында «күрд көбини» адлы бошанма адәти дә мөвчуд олмушдур. Бу адәтә көрә, арвадыны боша-маг истәјән киши җердән үч даш көтүрүб атыр вә бунун-ла да арвад бошанмыш һесаб едилди. Бә’зи һалларда арвад өз әринни дашыны атырды. Халг арасында ишлө-дилән, «мәнин дашымы атмысан», «филакәсин дашыны атдым», «дашымызы атмысан» кими ифадәләр еһтимал кими, бу мүнәсибәтлә дејилмишди. Бундан башга, җери көлмишкән гејд едәк ки, кечмиш Азәрбајҗанда ичтимаи даш атма үсулу да мөвчуд олмушдур. Мәсәлән, кәнд әһалис пис кәндхуდანн зүлмүндән азад олмаг үчүн бир җерә ығышыб онун адыны тәкрар едәрәк һәрәси бир даш атырды. Беләликлә, ичтимаи рә’јин тә’сири алтында кәнд-худа кәнди тәрк етмәли олурду. Лухарыда тәсвирини вер-дијимиз адәт вә үсуллар узаг бир кечмишин галығы («җ-дикри») кими узун әсрләр боју аилә мәишәтиндә давам етмиш вә һәтта Совет һакимијәтинин илк илләринә гә-дәр кәлиб чатмышды. Бунун бир сыра объектив вә суб-

јектив, ичтимаи-игтисади гурулушдан ирәли кәлән сә-бәбләри мөвчуд иди. Тибб хидмәтинин ашағы сәвијјәдә олмасы вә ја тамамилә јохлуғу, мәишәтдә дини бахыш-ларын варлығы, савадсызлыг вә елми дүнјәкөрүшүнүн (хүсуслиә гадынлар арасында) јохлуғу, аиләнин интим вә консерватив бир өзәк олмасы, фалабаханларын, чаду-кәрләрин вә дин хадимләринин мәишәтин һәр бир сәһә-синә нүфуз етмәси вә башга амилләр бура дахилди.

Бунунла јанашы, азәрбајҗанлыларын аилә мәишә-тиндә вә ичтимаи һәјатында бир чох гәдним ибрәтамиз вә диггәтәләјиг адәтләр (гонагпәрвәрлик, чөрәјә, бөјүкләрә һөрмәт, кирвәлик, мәрдлик, гејрәт чәкмәк, гадына гар-шы һөрмәт, вәтәнпәрвәрлик вә с.) мөвчуд олмушдур. Онларын әксәри халгымызын аилә-мәишәт мүнәсибәт-ләриндә бу күнә кими давам етмәкдәди.

Гонагпәрвәрлик (гонагпәрәстлик) гәдним бир тарихә малик олуб, бүтүн дүнјә халгларына хас олан бир адәт-дир. Һәр бир халгын башга адәтләри кими өзүнәмәхсус гонагпәрвәрлик мәрәсимләри вә гонаг кетмә гәјдалары мөвчуддур. Көкләри ибтидаи ичмә дөврүнә кедиб чыхан гонагпәрвәрлик кечмишдә гәбиләсиндән, көчүндән керидә галмыш; јолуну азымыш адамлара, сәјаһәтчиләрә, кә-чәләмәјә, мүдафиәјә еһтиҗачы олан һәр бир шөхсә аид иди. О дөврдә харичи аләмлә әләгә зәиф олдуғу үчүн гәбиләјә вә ја мәскән дахилинә кәлән һәр бир шөхс јени хәбәрләр чарчысы кими һөрмәтлә гәбул едилди. Гомер дөврүндә Јунаныстанда өзкә җердән кәлән бүтүн адам-лары Зевсин һимајәсиндә олан бир гонаг кими гәбул едирдиләр. Евә кәлән һәр бир гонагы чимдирир, она тәзә палтар кејдирир вә сонра једирдириләр. Јалныз бир мүддәт кечәндән сонра онун адыны вә һансы җердән кәл-дијини сорушардылар. Бә’зи өлкәләрдә, мәсәлән, гәдним Ромада гонагпәрвәрлик хүсуси мүгавиләнамәләр әса-сында ичра едилди. Орта әсрләрдә гонагпәрвәрлик адәти алманлар, славјанлар, әрәбләр вә бир сыра башга халгларда чидди сурәтдә көзләнилди.

Бир сыра халгларда (Дағыстан, Шимали Гафгаз халглары, Сурија вә Эрәбистан сәһрасында јашајан гә-биләләр вә б.) гонагпәрвәрлик о дәрәчәјә гәдәр мүгәд-дәсләшдирилмиши ки, һәтта онларын евинә аиләнин

бир дүшмәни белә гонаг кәлсәјди о, тохунулмаз һесаб едилир вә мөвчуд гонагпәрвәрлик адәти илә јола салынарды. Јалныз кәнддән чыхандан сонра ондан интигам алмаға ичазә верилирди.

Азәрбајҗан халгынын лап гәдим заманлардан чох марағлы, ибрәтамиз гонагпәрвәрлик адәтләри олмуш вә инди дә бу күнүң тәләбләринә үјүн шәкилдә давам едир. Азәрбајҗанда гонагпәрвәрлик адәти һаггында әлимиздә илк әтрафлы јазылы мәнбә XII әсрә аиддир. Бу, бөјүк Низаминин «Искәндәрнамә» әсәридир. О, Бәрдәдә Искәндәрин Нүшабәјә гонаг олмасыны вә бу зијафәтдә верилән јемәкләри белә тәсвир едир:

«Дишләрә сирр ачыр шәкәрбуралар,
Једикчә инсаны һөвәс артар.
Ған даман кабабын гоҳусу өнбәр,
Мүшкнјлә бәсләмиш ашлар, јемәкләр.
Һәр чешид мүрәббә, туршу, мейвә вар,
Лимон вә портағал, нарынч илә нар»⁵⁰.

Азәрбајҗан аилә мәишәтиндә гонагпәрвәрликлә әләгәдар олан гәдим адәтләрдән бири дә гонағы јола саларкән онун хурчунуна вә ја һејбәсинә јол үчүн әрзаг шәјләри гојмағ иди. Варлы аиләләрдә хидмәтчинин долу хурчуну гонаға вермәси онун еви тәрк етмәси вахты чатдығына ишарә кими баша дүшүрүлдү. Чох марағлыдыр ки, бу адәт Низами Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин» әсәриндә дә јад едилир⁵¹. XIII әсрә аид олан мәнбәләрин бириндә дә Дәрбәнддә јашајан азәрбајҗанлыларын гонагпәрвәрлији һаггында мәлүмата тәсадүф едилир⁵².

Халгымыз гонаға гаршы чох мүләјим, диггәтли вә гајғыкеш олмушдур. Азәрбајҗанлыларын гонагпәрвәрлији вахтилә Јахын Шәргдә вә Русјадә кеннш шөһрәт газамышды. I Протрун Дәрбәнд азәрбајҗанлылары, кнјаз Долгорукиннин Бақы вә Салјан, Шамахы һәрби губернаторунун Шуша, А. Бестужевин Губа, М. Ј. Лермонтовун Гусар әһалиси тәрәфиндән бөјүк гонагпәрвәрликлә гаршыланмасы дејиләнләрә мисал ола биләр. А. Бақыханова гонаг олан Қазан университетинин профессору И. Березин бу барәдә јазмышдыр: «Аллаһа шүкүр ки, татарларын (азәрбајҗанлыларын—Б. Г.) бүтүн ишләри онларын гонагпәрвәрлијинә ошхамыр. Гонаглыгдан сонра адамда чан галмыр»⁵³.

XVI әсрин орталарында Шамахы бәјләрбәји Абдулла

ханын јанына тичарәт әләгәләри үчүн кәлмиш инкилис миссионерләри Антони Ченкинсон вә Олкок шәрәфинә верилән гонаглыгда 290 нөв јемәјин сүфрәјә кәтирилмәси халгымызын гонагпәрвәрлијинә кезәл нүмунә ола биләр⁵⁴. Бу миссионерләр көрдүкләрини инкилис дилиндә өз сәјаһәтнамәләриндә јазмыш вә бүтүн Авропаны халгымызын бу нөчиб адәтилә таныш етмишләр.

1684-чү илли әввәлләриндә Азәрбајҗанда оларкән Сураханы атәшкаһына тамаша етмәк үчүн кәлән алман алими Кемпфер Бинә кәнд чамааты тәрәфиндән гонаг чағарылыр. О, өзү бу барәдә белә јазыр: «Ахшам дүшәндә биз Бинә чамаатынын гонагпәрвәрлијинин шаһиди олдуг. Онлар бизи карвансарада кечәләмәјә гојмадылар. Кәнддә әһали бизи чох мейрибанлыгга гаршылајыб, халчларла бәзәдилмиш мәнзилә апардылар. Биз ичәри кирән кими кәнд әһалиси саламлашмағ үчүн ахышыб кәлдиләр. Кәләнләр өзләри илә үзүм, алма, нар вә башға јемәли шәјләр көтиридиләр. Кечәдән һејли кечәнә гәдәр әһали бизимлә сөһбәт етди, мусиги чалдылар, хорла маһнылар охудулар, коллектив рөгс етдиләр вә с.⁵⁵».

XIX әсрин 30-чу илләринә аид олан мәнбәләрин бириндә В. Легкобытов азәрбајҗанлыларын гонагпәрвәрлији барәдә белә јазыр: «Губа әјаләтиндә демөк олар ки, һәр бир кәндлинин евиндә тәмиз бир отағ мүтләг гонағ үчүн сахлаһылыр»⁵⁶. Јенә бурада гејд едилир ки, Ширван азәрбајҗанлылары ичәрисиндә гонагпәрвәрлик мүгәддәсдир, һәр бир шәхс гонаг гәбул етмәји өзүң борч билир⁵⁷. Азәрбајҗанлыларын гонагпәрвәрлији һаггында XIX әсрин мүхтәлиф дөврләриндә даһа бир сыра мүәллифләрин (П. Котларовски, Н. Дубровин вә б.) гејдләри мөвчуддур.

Дағларымызда јолуну азан, јорулан, бивахт кәлән вә кечәјә дүшән сәјаһәтчиләр вә јолчулар үчүн тикилән «аман евләри» гәдим бир дөврүн јадикарлары кими бизин күнләрә гәдәр кәлиб чатмышдыр. Бу да гонагпәрвәрлијин даһа башға бир бариз нүмунәсидир.

Кечмишдә Азәрбајҗанда әзиз вә һөрмәтли (јүксәл рутбәли) гонағларын гаршыланмасы мәрәсимләринин бир нечә формасы гејдә алынмышды. Гонағын гаршысына чыхмағ үчүн тәјин олунмуш јердә чамаат јығылырды. Онлар ики дәстәјә ајрылыр, дәстәләрин бириндә, лап ирәлидә ағааггаллар вә гочаман хадимләр кедирдиләр.

Онлар әлләриндә гырмызы өртүклү хонча ичәрисиндә дайрәви формада биширилмиш вә үзәриндә хуәси нахыш олан тәндир вә ја лаваш чөрәји илә дуз, күзкү, күзәдә (сәбудә) шәрбәт (күлаб, һил вә реһан тумундан һазырланырды) вә күлабданда аҗрыча күлаб апарырдылар. Икинчи дәстә өлкәнин дөвләт һадимләриндән ибарәт олуб, сазандалар, ханәндә вә ашыгларла барабар бир аз аралы, биринчи дәстәнин архасынча кедирдиләр. Гонаҗы (вә ја гонаглары) гаршылајанлар өз зијафәт вә милли кәјимләриндә олурудулар. Гонаглары мусиги сәдалары алтында мушајиәт едир, онлара шәрбәт ичирдир, чөрәк вә дуз верир, кечдикләри јола чичәк дәстәләри илә күлаб сәпирдиләр. Гонаглар кәндә кирәркән онларын аҗаглары алтына көзәл милли нахышларла бәзәдлимш Губа, Гарабаг вә Ширван халчалары, бунларын үстүндән исә тирмә зәрхара дөшәнәрдә.

Башга бир җајдада әсасән, гонаг шәһәрә вә ја кәндә кирмәмиш гәнбар голлу чаван бир оғлан ири, бәсләнмиш дамазлыг точу вә ја чөкәни (бујнузларына гырмызы шәридә (лент) вә бојнуна гырмызы парча бағланмиш һалда) гонаҗын гаршысына кәтирир вә онун аҗалары алтында гурбан кәсәрдә. Онун ганы гонаҗын атынын аҗағы алтындан ахыдылар, гонаг элини гана батырыб, гурбанын үстүндән адлајыб кечәрдә. Кәсилән һејванын эти јохсуллара пајланарды. XIX әсрин 50-чи илләринә аид бир мәнбәдә Шамахы һәрби губернаторунун Шуша әһалисн тәрәфиндән гаршыланмасы мәрәсими белә тәсвир едилир: «Шәһәрә кирмәмиш гаршымызда өкүз гурбан кәсилди, онун ганы атларымызын аҗагынын алтындан ахыдылды. Кәсилмиш малын эти мәсчидә кәндәрилди ки, јохсуллара пајлансын. Бу адәтләрин көкләри Библија дөврүнә кедиб чыхыр»⁵⁸. Сонра гонаг ичәрисиндә мејвә вә хуруш олан табәглары әлләриндә тутмуш гырх гызын чәркәси арасындан кечир вә һамы она «хош кәлмисән», «сәфа кәтирмисән» дејирди.

Этнографик мәлүмата көрә, Азәрбајҗанда гонаглары бир нечә дәрәчәдә бөлүрдүләр: рүтбәли гонаглар, јад адамын гонаг кәлмәси, гоһум-әгрәбанын гонаг кәлмәси, һәмкәндли вә ја һәмшәһәрлинин гонаг кәлмәси. гадынларын бир-биринә гонаг кетмәси вә с.Ғәјд етмәк лазым дыр ки, кечмишдә һәр бир кәндчинин узаг вә ја јахын кәндләрдә гонаҗы оларды. Адәтә көрә, онлар бир-биринин евинә илдә бир дәфә—тәсәррүфат ишләри гуртаран-

дан сонра кәдиб 3—4 күн гонаг галардылар. Конкрет факта мүрачнәт едәк: Мәнним анамын атасы (бабам) Нәчәф киши (индики Губа р-ну Дәрә Чичи кәндиндә) мәнә данышырды ки, онун даг кәнди Чүмидә гонаҗы вар иди. О заман доста «гонаг» дејилирди. Пајыз вахты, алма-армуд јығыландан вә аилә багдан көчүб кәләндән сонра бир күн хурчуну гах, гоз, алма вә башга мејвәләрлә долдуруб, атла даг кәндиңә гонаҗын евинә кедәрдә вә 3—4 күн орда гонаг оландан сонра јенә долу хурчунла (ичин дә јағ, пендир, јун чораб, әлчәк вә с.) кери җајыдарды.

Этнографик материаллар кечмиш Азәрбајҗанын бағчылыг зоналарында гонагпәрвәрлијин мөвчуд олан башга бир формасы һаггында мәлүмат верир. Мејвәләрин вә үзүмүн јығымындан сонра кәндлиләр гоһум-әгрәбаны, гоһум-гоһшуну гонаг чағырыр, јетишдирдикләри мејвә нөвләри илә онлары таныш едир, тәчрүбә мүбадиләси апарыр, бир-биринә мәсләһәт верир, јениликләрлә таныш олурудулар. Бундан сонра сүффә ачылыр, гонаглыг башланырды. Белә адәт Ордубад бағбанлары ичәрисиндә «бостан поэма» адланырды. Бурада дикәр зоналардан фәргли олараг, дәвәт едилмиш гонаглары јени мејвә нөвләринин јетишдирилмә сиррини ачмырдылар. Буна көрә дә һәр бир бағ (вә ја бағча) саһиби јетишдирдији јени нөв гарпыз, говунла гонаглары һејрәтләндирди. Одур ки, нуснус, дәстә, әзлис говунларынын шөһрәти узаглары јајылмышды. Көрүшүн сонунда гонаглар үчүн кабаб биширир вә јола саланда онлара јени нөвлү гарпыз вә жемиш верирдиләр.

Умумијәтлә, Азәрбајҗанда гонаҗы бош јола салмаздылар. Мәсәлән, бағчылыг зоналарында гонаҗын габына гурумуш мејвә, алма, армуд вә башга шејләр гојулуруду. Јун е-малы илә мәшгул олан рајонларда һәдијјә олараг гонаҗа јун чораб, долағ, әлчәк, туман бағы вә саира бағышланырды. Чох марағлыдыр ки, Губа—Хачмаз зонасында, индики Исмајыллы рајонунда гонаглар сапа дүзүлмүш армуд гахы вә гоз ләпәсиндән «рыса» адлы һәдијјә армуд дошабы, алма ричалы вә б. шејләр вериләрдә. Әһалисн малдарлыгла мәшгул олан јерләрдә мотал пендир, јағ вә башга ағарты мәһсуллары һәдијјә едиләрдә.

Гонаглары јемәк вермәјин дә габул едилмиш бир сыра җајда вә ганунлары мөвчуд олмушдур. Бу мәрәсимин

ичрасында да һәр бир халгын өзүнә мөхсус јерли адәт-ләри вардыр. Азәрбајчанда гонаг үчүн ән мүнәсиб јемәк гојуну әтиндән тикә кабаб, дөјмә кабаб, газан каба-сы, тас кабаб вә плов һесаб едиллирди. Лакин бунларын сүфрәјә верилмәси башга јемәкләрлә вә спирт-сиз ичкиләрлә мұшәјәт едиллирди. Јемәк кәлмәмиш-дән әввәл чаван бир оғлан әлиндә мәчлис афтафа-ләјони илә гонагларын әлләринә су төкүб јудурдурду. Сонра мәчлисә пүррәнки чај, лимон, мұхтәлиф нөвлү мүрәббә кәлир, бундан сонра јемәк верилирди. Јемәкдән сонра әввәлки гајда тәкрар едиллирди. Адәтимизә кәрә, бүтүн јемәкләрин сүфрәјә дүзүлмәси нәзакәтсизлик һесаб еди-лир, буна кәрә дә онлар сүфрәјә нөвбә илә кәтирилирди.

Азәрбајчанда кечмишдә (еләчә дә инди) кениш ја-јылмыш адәт әсасән, кәндә бир нәфәрин евинә кәлмиш гонағы нөвбә илә гоһум-гардашлары евләринә дә'вәт едирдиләр. Мөвчуд адәтә кәрә, евдә киши олмадыгда узагдан кәлән гонағы евин арвады гаршылајарды. Узаг јердән кәлән гонағын башына ашхам чағы чамаат јы-ғышар вә сөһбәт 3—4 саат давам едәрди. Кечмишдә ра-дио, телевизор вә башга күтләви информәсија васитә-ләринин јохлуғу әһали арасында һәр чүр јени мә'лумата (хәбәрә) бөјүк мараг доғурурду. Бу мә'луматы вә узаг-дан кәлән гонаг васитәсилә әлдә етмәк арзусу, онун ба-шына чохлу адамын јығышмасына сәбәб олурду.

Јатмаг заманы о, хусуси гонаг (јатар) отағына апа-рылырды. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Азәрбајчанда имканы олан елә бир аилә јох иди ки, онун гонаг отағы олмасын. Бә'зи јерләрдә гонаглар үчүн «балахана» ад-ләт хусуси гонаг отағы тикилирди. Балахана адәтән һә-јәт дарвазасынын үстүндә тикилирди ки, гонаг һәјәтә кирән кими өз отағына галхсын вә ев саһибинин күлфә-тини (аилә үзвләрини) көрмәсин. Балаханаларын, гонаг отагларынын тикилмәси вә евдә гонаг үчүн ајрылмыш бир нечә дәст јорған-дөшәјин олмасы халгымызын гонаг-пәрвәрлијини бир даһа сүбүт едән амилләр иди.

Бу мүнәсибәтлә әлағәдар олараг, даһа бир мәсәлә-ни дә гејд етмәк истәрдик. Кечмишдә имканы олан һәр бир аилә гонаг отагларынын даһили сәлигәсинә, онун бәзәјинә хусуси фикир верирди. Гонаг отағынын бухары-сы көзәл нахышларла бәзәдиллир, рофләрә баһалы вә де-коратив габ-гачаг дүзүлүр, дөшәмәјә гәшонк халча-па-

лаз сәрилир, диварлардан халча мә'мулаты вә силә-лар асылырды. Инди дә Азәрбајчан рајонларында го-наг отагларынын сәлигәсинә хусуси фикир верилир вә бу отаглардан јалныз гонаг кәләркән истифадә едиллир.

Азәрбајчанда гонагпәрвәрлији даһа ајдын сүбүт едән амилләрдән бири дә бу барәдә чохлу мигдарда шиһаһи халг дөјимләринин олмасыдыр:

Багда пүстә јери вар,
Пүстә үстә јери вар.
Бизә кәлән гонағын
Көзүм үстә јери вар.

Зәнчир чағы,
Јолларын зәнчир чағы
Гонағым дөј гапыны,
Бағларын зәнчир чағы⁶⁹.

Гонагпәрвәрлијә аид нә гәдәр мә'налы, мәзунлу ата-лар сөзләри вар. Мәсәлә: «Гонаг севәнин сүфрәси бош олмаз», «Гонаг евин бүлбүлүдүр», «Гонаг бәрәкәт кә-тирәр», «Гонага да гурбан олум, кәлдији јоллара да», «Гонагсыз ев—сусуз дәјирман», «Кәлмәк гонагдан, јола салмаг ев јијәсиндән», «Сөзләрдә гонаг сөзү, сәсләрдә ақфирк сәси» вә с.⁶⁰

Шаир Б. Ваһабзәдә тәрәфиндән гәләмә алынған бир рәвәјәтә кәрә, Азәрбајчан аиләләринин бириндә ев са-һибни достуна бөјүк зијафәт верирмин. Евин балача кәр-пәси—онларын јекәнә овләдә имәкләјә-имәкләјә кәлиб дүшүр аш газанына вә тәләф олур. Бу әһвалаты кәрән ана ушағын мейитини бүкүб кизләдир вә гонаглар чыхыб кедәнә гәдәр сөсини чыхартмыр. Гонаглар ләјагәтлә јола салынандан сонра әһвалаты әринә данышыр вә бајаты дөјәрәк ағлајыр (Б. Ваһабзәдә, Бајатылар, «Елм вә һәјәт», № 1, 1973, с. 30). Беләликлә, аилә гонагпәрвәр-лик ән'әнәсинә хилаф чыхмыр. Она кәрә ки, биздә ата-лар демишкән, гонаг мүгәддәсдир, онун кефини позмаг, хәтринә дөјмәк олмаз.

Чәрәјин мейдана кәлмәси, сөз јох ки, мәдәни тахыл биткиләринин (буғда, арпа, дары вә с.) јетиширилмә-си илә бағлыдыр. Дүнја әһалисинин 70 фаизи буғда чө-рәји илә гидаланыр.

Азәрбајчан да дикәр өлкәләр кими, гәдим әкинчилик мәскәнләриндән биридир. Археоложи газынтылар (хү-

сунла Нахчыван јахынлыгында Күлтәпәдә апарыланлар) бурада е. э. IV—III минилликдә әкинчилијин мөвчүд олмасыны сүбүт едир. Әкинчилијин лап башлангычында Азәрбајчанда тахыл, бугда вә арпа әкилмишдир. Оуну галыгларына Күлтәпәдә, Үзәрриктәпәдә (Ағдам јахынлыгында), Минкәчевирдә, Хочалы кәндиндә (сахсы күләннин гулпу үстүндәки бугда төсвирләри), Јаләтәпәдә (Гутгашен), Ханларда, Газахда вә с. јерлөрдә тәсәдүф едилмишдир.

Лап гәдим заманлардан башлајараг чөрәк биширмәдә сары бугда, ағ бугда, хырда, гарнана, гарагылчыг, күркүна, гара бугда, зәгал бугда, топ башы, чилә бугда, күлисар вә с. кими бәрк вә јумшаг бугда нөвләриндән истифадә едилмишдир. Арпа нөвләриндән даһа кениш јајылмыш ағ арпа вә гара арпаны гејд етмәк лазымдыр.

Етнографик материаллар Азәрбајчанда мүхтәлиф нөвлү (ачытмалы вә ачытмасыз, јағлы вә ја јағсыз), формалы (галын, назик, узунсов, данрәви вә с.) чөрәкләрин јајылдыгыны сүбүт едир. Азәрбајчанда чөрәјин бир сыра локал адлары мәлүмдур: лаваш (јуха, фәтир, пәнчәкеш), тәндир чөрәји, сәнжәк чөрәји, сач чөрәји, јајма, фәтир, зәнчәфил чөрәји, бузламач (баззамач, баддамач, боздамач), чад (чат), фәсәли (јағлы, бир нечә гатлы лаваш), бамијә, бәјим чөрәји (сүдлү чөрәк), балыг чөрәји (тәндирдә биширилән јағлы ширин чөрәк), ханаһмәди, хамралы, шора (кил сачда биширилән кирдә, малы, јағлы), күмбә вә с.

Азәрбајчанда чөрәк биширмәклә әләгәдар олан бир сыра үсуллардан (тәндирдә, метал вә кил сачда, гызмыш дашлар үзәриндә вә с.) инди дә истифадә олунар. Кил сачлар бу күнә гәдәр республикамызын јалныз шимал-шәрг районларында сахланмышдыр. Белә сачлары Иран Азәрбајчанында да кениш јајылмасы барәдә мәлүмат вардыр. Кил сачларын чөрәји тәндир чөрәјинә нисбәтән јумшаг вә дадлы олар.

Тәндирдә чөрәкбиширмә үсулу даһа кениш јајылмышдыр. Кечмишдә бир нечә чүр тәндирдән истифадә едилмишдир. Бура дөјмә, бадды (лахталы, чинли), сәкили вә гызыл көрпичли тәндирләр дахилдир. Тәндирлөрдә ачытмалы кирдә даирәви чөрәклөрдән башга, бир сыра районларда лаваш да биширилир. Бу дејиләнләр бир даһа сүбүт едир ки, халгымызын мәишәтиндә чөрәк-

биширмә мәдәнијјәти чох гәдим бир тарихә маликдир.

Лап гәдим заманлардан Азәрбајчан әразисиндә чөрәјә гаршы бөјүк һөрмәт вә еһтирам олмушдур. Бу, бир тәрәфдән чөрәјин мәишәтдә вә игтисадийјатда тутдуғу мөвге илә, дикәр тәрәфдән исә чөрәјин халг әгидәсинә көрә мүгәддәс сајылан биткидән һасил едилмәси илә бағлыдыр. Белә ки, чөрәјә мүнәсибәт илк әввәл һәјәтын төләбиндән ирәли кәлмишсә дә, сонралар бу мүнәсибәтләр илаһиләшдирилмиш вә мүгәддәсләшдирилмишдир. Тахыллы бол олан халг һәмишә мәғлубедилмәз вә гүдрәтли олмушдур.

Халгымызын чөрәклә әләгәдар олан бир сыра адәт вә әһнәләри инди дә мәишәтдә јашајыр. Мөвчүд олан адәтә көрә, чөрәји тапдаламаг, она хор бахмаг, лагејдлик көстәрмәк бөјүк күнаһ һесаб едилир. Чөрәји билмәдән тапдаладыгда ону өпүб көз үстә гојурлар. Чөрәк адамын әлиндән јерә дүшәндә дә белә һәрәкәт едирләр. Бабаларымызын дили илә десәк, чөрәјә хор бахан, она гаршы һөрмәтсизлик едән шәхсин евиндә һәмишә чөрәк гытлыгы олар.

Азәрбајчанын Бөјүк Гафгаз дағлары этәкләриндә јерләшән районларында тәндирдән илк дәфә бишиб чыхан чөрәји бычагла јох, мутлуг әллә кәсмәк адәти бу јахынлара гәдәр давам едирди. Ләнкәран районунда, кечмишдә тәндирдән чыхан чөрәји бычагла кәсмәјә ичәзә верилмирди ки, куја чөрәјин бәрәкәти гачар вә ја баһалыг баш верәрмиш. Үмумийјәтлә, кечмишдә чөрәји метал предметлә јох, әллә кәсмәк јахсы әләмәт сајыларды. Еһтимал ки, бу адәт бир даһа чөрәјин метал әләтләрән чох әввәл јаранмасына ишарәдир. Ахшамчагы евдән башга јерә чөрәк верилмәзди, бунунла куја евин бәрәкәти чәкиләрмиш. Лакин әләчәсз галыб кәнара чөрәк вердикдә ондан бир тикә кәсиб евдә сахлајырдылар. Јаландан чөрәјә анд ичмәк бөјүк күнаһ һесаб едилди. Белә һалда, халгын дедији кими, чөрәк һәмин адама гәним ола биләрмиш. Чөрәјә анд ичдикдә ондан бир тикә кәсирдиләр. «Сәнинлә једијин чөрәк көзүмү тутсун», «Бир јердә чөрәк (тикә) кәсмишик», «Филанкәс филанкәсин чөрәјини тапдалады, гәдрини билмәди», «Чөрәк сәнә һарам олсун», «Чөрәјә анд олсун», «Сәни көрүм чөрәк көзүнү тутсун», «Чөрәјә хәјәнәт етмәк ол-

маз», «Өз бугданы вахтында өк, гоншу арпасына епті-
жачын олмасын» вә с. аталар сөзлөрү мәнз чөрәјин мү-
гәддәслији илә әләгәдар јаранмышдыр.

Ачытма илә дә бағлы бир сыра гадаған үсулары
мөвчуд иди: ону бүтөвлүкдә башгасына борч вермирди-
ләр, ондан бир тикә касиб евдә сахлајырдылар, мајаны
башгасына кестәрмирдиләр, сахланан габын ичинә кө-
мүр парчасы гојурдулар. Һәр адама маја борч верилмәз-
ди. Онун куја дүшәр-дүшмәэн оларды. Халг арасында
дејиллирди: «Мәним мајам сәнинлә тутмаз».

Бугда вә чөрәклә әләгәдар олараг, даһа бир сыра һә-
рәкәтләр гадаған едилмишди. Мәсәлән, тохум үчүн ај-
рылымыш бугдадан пәј алыб говурмаг пис әләмәт сајы-
лырды, куја кејфијәтли мәһсул алынмазды. Әксинә, јач-
шы мәһсул алмагдан өтрү тохумлу бугдадан сыјыг би-
ширмәк мәсләһәт көрүлдүрдү. Сәһәр сүбһдән башгасына
чөрәк верилмирди ки, ачыг баш верермиш. Чөрәји баша
гојурдулар ки, куја мәһсулсузлуг олармыш. Евдә ыт-
лыг баш вермәсин дејә кечә әләји башгасына вермир-
диләр. Чөрәји үзүшағы јығмаг инди дә күнаһ сајы-
лыр. Әл-үз јумамыш чөрәјә әл вурмаг, ајаг үстә чөрәк
јемәк күнаһ һесаб едиллирди. Сөз јох ки, бу адәт тәмиз-
лик вә тәмкинлик әләмәти кими баша дүшүлмәлидир.
Чөрәклә әләгәдар олан дикәр көзәл бир адәти јада сал-
маг истәјирәм. Ики адамын вә ја тајфанын әдавәтинә
чөрәјә анд ичмәклә вә ја сүфрә архасында отуруб чөрәк
кәсмәклә сон гојуларды. Елимзини көзәл адәтләриндән
бири дә будур ки, гыз көчүрәндә, оғлан евләндирәндә
онлара боллу-бәрәкәтли тәкнә, табаг саһиб илмаг хе-
јир-дуасы вериллирди. Гоһаглары дүз-чөрәклә гаршыла-
маг бир адәт кими кениш јайлымышды.

Тој адәтләриндә чөрәк вә она һөрмәт мүхтәлиф мәз-
мунлу олуб, кениш јер тутурду. Бәзи рајонларда кеч-
мишдә ата евиндән јола дүшәркән евин ортасында гојул-
муш чөрәк әтрафында кәлинин доланмасы адәти мөв-
чуд олмушдур. Халг арасында јайылан фикрә көрә, бу-
ну едан кәлин ата евини тәрк етсә дә әр евинә чөрәкли
кедир. Ејнилә, кәлинин өзү илә әр евинә чөрәк апармасы
да бу мәгсәди күдүр. Азәрбајҗанда кәлинин өзү илә чө-
рәк апармасынын локал вариантлары мөвчуддур: бәзи
јерләрдә тәндирдә чөрәк вә шоргоғалы биширилир вә
кәлинин сандығына гојулур, чөрәји кәлинин голтуғына

вериб јола салырлар вә с. Лакин чөрәк јердә, мөвчуд ол-
муш гәдим адәтә көрә, әр евинә кирәркән кәлинин башы
үстүндә чөрәк тутур вә ја кәсирләр. Бәзи рајонларда кә-
лин чөрәк алтындан кечир. Бу адәт исе пис руһлара гар-
шы овсун характери дашыјырды, чүнки халг инамына
көрә шәр гүввәләр чөрәјә јахын дурмулар.

Азәрбајҗанын шимал-шәрғ рајонларында кечмишдә
мөвчуд олмуш бир адәт дә марағлыдыр. Кәлин 7 кичик
(һәрәси тәхминән бир кирвәнкә тутан) кисәләрдә өзү
илә мүхтәлиф дән нүмунәләр (бугда, арпа, дары, гаргы-
далы, дүјү, ләркә, мәрчимәк) апарырды. Һәмин кисәләр
евин диварындан чәркә илә асылырды. Бу адәт дә шүб-
һәсиз ки, һәм 7 рәгәминин мүгәддәслијинә, һәм тахыла
вә һәм дә чөрәјә олан гәдим ән'әнәви ситајишлә әләгә-
дардыр. Бунунла кәлин бәј евинә символик олараг чөрәк
вә вәр-бәрәкәт кәтирилмиш олурду. Кечмиш әғидәјә көрә,
кәлинин «ајағынын» дүшәр-дүшмәмәзлијинә инди дә хү-
суси фикир верилир, онун башы үстүндән башга шейләр-
лә јанашы, адәтән бугда вә дүјү атырлар ки, ајағы бәрә-
кәтли олсун. Азәрбајҗанын Мил—Муған зонасында исе
тојда бәјин башы үстүндә чөрәји «тој бабасы» кәсир вә
бу әләмәт бәј евинин бәрәкәтли олмасыны арзуламаг
мә'насыны дашыјыр. Гызын тој хончасына да ширин чө-
рәк, гатлама бишириб гојурлар ки, өзү илә бәрәкәт апар-
сын. Тој чөрәјини биширәнин јанына ким биринчи кәлсә
ондан хәләт (гол ағырысы) алырлар. Тој үчүн бишири-
лән чөрәјин биринчисини бәјлә кәлиня сахламаг адәти
лә кениш јайлымышдыр. Тој чөрәјини субај адама мәч-
бүрән једилдиләр ки, она ла тој гисмәт олсун. Хончаја
чөрәклә јанашы, бал да гојур вә бәј евинин гапысында
һәмин чөрәкдән бир парча касиб, бала батырыб гыза
верирләр ки, дили ширин, ајағы бәрәкәтли олсун. Устү-
нә бал чәкилмиш чөрәји кәлиня вермәк адәти бир чох
халгларда да кениш јайлымышдыр⁶¹. Кечмишдә кәлин
бәј евинә кирмәмишдән әввәл әлини уна батырыб, гапы-
нын үст тәрәфинә басыр вә беләкликлә, јени аиләсинә
фираванлыг арзу едилди. Бәрәкәт рәмзи олараг кәлин
атдан дүшүб, оғлан евинә кирәркән тәндир чөрәјини доғ-
рајыб бәјин гоһум-гардашына пәјлајырды. Бу адәт «сөз
кәсди» мәрасиминдә дә ичра едиллирди. Чөрәклә әләгә-
дар олан бу адәтләр тәкнә азәрбајҗанлыларда јох, баш-
га халгларда да өзүнү тәзаһүр етдирил. Кәлин әр евинә

јола дүшәркән башы үзәриндә чөрәк кәсмәк адәти гәдим ромалыларда, Прибалтика халгларында вә б. кениш јайлымышды⁶².

Аран рајонларында кәлин әр евинә јола салынан заман ата-анасы хејир-дуа вердикдә илк сөз «әппәјин бишмиш олсун, сујун да сојуг» ифадәси олурду. Азәрбајчанын һәр јериндә кәлиндән габаг ата евиндән онун бәј евинә апарачағы чөрәји чыхардырдылар. Бәј евинә исә әввәлчә чөрәк, ондан сонра кәлин дахил олурду.

Чөрәјин мүгәддәс һесаб едилмәси илә бағлы дикәр адәтләр дә вардыр. Мәсәлән, әр евинә кәчмәсиндән 40 күн кәчмәмиш вә ушаг оландан сонра онун чилләси чыхамыш кәлинә јухарыда дејилдији кими хәмир јоғурмага, тәндирә чөрәк јапмага, јахуд сачда чөрәк биширмәјә ичазә верилмирди.

Бу адәт, куман ки, зәрдүштилик дини илә әлағәдардыр. Зәрдүштилин мүгәддәс китабы олан «Авеста»да гејд олунур ки, гадын доғумдан сонра бир мүддәт пис руһларла тәмасда олур⁶³. Үмумијјәтлә, бир сыра халгларда да гадын, доғумдан 40 күн кечәнә кими «натәмиз» сајылырды.

Чөрәјә еһтирам халг јарадычылығында даһа кениш мә'на кәсб етмишдир. Бу нүмунәләрдә чөрәк дәнә-дәнә тәрәннүм едилир:

Үлдүз кәлин, ај кәлин,
Олмаз сәнә тај кәлин.
Гардашынын тојудур,
Назик јуха јај кәлин.

Кәлин диләкли кәлин,
Чејран үрәкли кәлин.
Хамыр јоғур, чөрәк јап,
Ај шир биләкли кәлин.

«Мәрәкдә әрим ола, тәндирдә әппәјим», «Бир тикә чөрәк он ил јадда галар», «Тале бизи чөрәклә имтаһана чәкмәсин», «Чөрәк ачаны гылыч да ачмаз», «Чөрәјә хор баханын көзләринә ган дамар», «Чөрәји дизи үстүндәдир», «Чөрәјимзин дузу јохдур», «Чөрәк итирән чөрәк тапмаз», «Чөрәксиз ев, көпәксиз кәнд олмаз», «Чөрәк чөрәјә борчдур», «Чөрәјин гәдрини билмәјән намәрдир», «Бир гисмәт чөрәји мәнә чох көрмә», «Бугда чөрәјин олмаса да, бугда дилин олсун», «Торпагда изи олмајанын, сүфрәдә үзү олмаз», «Бош сүфрә'ә анд ичмәзләр» вә с.⁶⁴ Халгымыз әсрләр боју чөрәјә гүввәт рәм-

зи кими бахмыш, улу бабаларымыз демишләр: «Тикә даг ашырыр». Гансы хөрәјин сүфрәјә кәлиб-кәлмәсиндән асылы олмајараг, сүфрәјә мүтлөг чөрәк гојулмалы иди.

Ингилаба гәдәрки Азәрбајчанда мөвчуд олмуш кәнд аиләсинин мәишәтинә гыса да олса нәзәр салдыгда мә'лум олур ки, бир чох рәнкарәнк вә мараглы бир аләм олмушдур. Бурада бир сыра адәтләр, мәрәсимләр, гајдаганунлар, мүрәккәб шәхси мүнәсибәтләр, архаик институтларын галыглары бир-бирилә чулғалашмыш, бири дикәрини тамамламышдыр.

Совет хэят тэрзи системиндэ аилэ мэйшэти мээсэлэлэри вэ онларын төһилии вачиб йер тутур. Совет һакимийэтинин бүтүн мэрһэлэлэриндэ аилэнин инкишафы, онун мэйшэти вэ мадди рифаһ халынын жахшылашдырылмасы мээсэлэлэри һэмийшэ партија вэ дөөлэтин диггэт мэркэзиндэ олмушдур. ССРИ Конституциясында дөөлэтин аилэжэ гајгысы там ајдынлығы илэ өз эқсини тапмышдыр. «Аилэ дөөлэт тэрэфиндэн мүдафия олунур. Никаһ гадын вэ кишинин көнүллү разылығына эсасланур; әр вэ арвад аилэ мүнәсибэтлэриндэ һүгүгча тамамилэ бәрәбәрдирилэр»⁶⁵.

Һәр бешилликдэ мүнтэээм олараг, ана олан гадынларын эмэк вэ мэйшәт шәрәнти тәкмилләшдирилур, онлара гајгы илдән-илә артыр. Партијамызын аилэжэ кестәрдийи гајгылардан бири дэ демографик инкишафын сэмәрәли кетмәсинә вэ хәятжә кечмәсинә чидди диггәт вериләсидир. Сов. ИКП XXVI гурултайында бу мээсәлэ илэ әләгәдәр олараг гејд едилмишди ки, «һәмнин проблемләри һәлл етмәјин башлыча јолу аиләжә, тәзә евләнәнләрә вэ һамыдан әввәл гадына гајгыны күчләндирикәдән нбарәтдир. Ахы, һәр кәсә ајдындыр ки, ана олмаг вә зифәләрини истәһсалатла вә ичтимаи хәятжә фәәл иштиракла әләгәләндирикәк бә'зән асан олмур»⁶⁶. Бунунла јанашы, ишләјән гадынларын эмәк шәрәитинин, аиләжә мэйшәт хидмәтинин даһа да жахшылашдырылмасы сәһәсиндә чидди вэ мүһүм тәдбирләр көрмәк гаршыја мөгсәд гејүлмушдур.

Совет һакимийәти илләриндә хүсуси мүлкийәтин ләғви, гадынларын кишиләрлә бәрәбәр һүгүгларынын бәрпа едилмәси, муасир елми-техники тәрәгги, совет адамларынын тәһсил вэ мэдәни сәвијјәсинин жүксәлмәси, кечмишин кәбинлә бағлы галыгларынын ләғв едилмәси аилә мэйшәтиндә јени мүнәсибәтләрин јаранмасына кәтириб чыхармышдыр. Бу да никаһа кирәнләрин иәш дәрәчәсинә өз тә'сирини көстәрир. 1970-чи ил Умумит-

тифаг сјаһыја алынмасынын мә'луматына көрә, ССРИ-дә илк дәфә никаһа кирәнләрин јашы 20—24 олмушдур⁶⁷. Белә вәзижәт 1981—82-чи илләрдә дә гејдә алынмышдыр.

Муасир аилә мүрәккәб сәсиал организм олмагла јанашы, һәм дә чәмијјәтин кичик интим бир өзәјидир. Онун кәләчәк тәлеји вә мүвәффәгјјәтлә инкишаф етмәси әрлә арвадын бир-биринә гаршылыглы мүнәсибәтиндән биләваситә асылдыр. Ајдындыр ки, сәсиализм чәмијјәтиндә гадынлар жүксәк тәһсилә, эмәк вә сәсиал фәәллығы, һәм дә чәмијјәтдә бөјүк һүгүгларә маликдириләр. Кечмишдән фәргли олараг, гадынлар инди мадди чәһәтдән кишиләрдән асылы олмајыб, өз фикир вә арзуларынын мүстәгил олараг хәятжә кечирә билдиләр. Бу амилләр гадынларын аилә мэйшәтиндә дә апарычы гүввәжә чеврилмәсинә шәрәнт јаратмышдыр. Гадынларын аилә дахилиндә олан мүнәсибәтләрә вә өз әринә гаршы тәләбаты жүксәлмишдыр.

Аиләдә гадынларын вәзижәтинин дәјишмәси «аилә башчысы» мәфһумуна јени мүнәсибәт јаратмагла јанашы, һәм дә аиләнин формалашмасына, онун демографик инкишафынын характеринә тә'сир көстәрир. Һазыркы бә'зи аиләләрин азушаглы олмасынын эсәс сәбәбини гадынларын эмәк вә сәсиал фәәллығынын артмасы илә изаһ етмәк ләзымдыр.

Аилә јени сәсиал гурулушу әкс етдирмәклә јанашы, чәмијјәтин мадди вә мәнәви хәятжәна да бөјүк тә'сир көстәрир. О, инсан нәслинин давам етдирилмәсинин өзәји, эсәс шәртидир. Аиләнин мөһз бу функцијасы ону шөхси, интим чәрчывәдән чыхарыр, о, ичтимаи әһәмийәт кәсб едир. В. И. Ленин демийшди: «Мәһәббәтдә ики нәфәр иштирак едир, сонра үчүнчү јени хәят мейдана кәлир. Ичтимаи мәнәфејин сирри бурададыр, коллектив гаршысында борч бурадан ирәли кәлир»⁶⁸.

Совет аиләси өзүнүн формалашма тарихиндә бир нечә мәрһәлә кечмишдыр. Октябр ингилабынын гәләбәсиндән сонра илк дәфә верилән гануунларла јанашы, аилә вә никаһын низама салынмасы һаггында гәрарлар гәбул едилди. 1917-чи илин сонунда В. И. Ленинин имзасы илә никаһ вә талаг бәрәдә илк декрет верилди. 1918-чи илдә исә никаһ, аилә вә гәјјүмлулүг, һәмчинин вәтәндәшлыг вәзижәти ақтары һаггында гануунлар кодексин нәшр едилди⁶⁹. Бунун нәтичәсиндә никаһ шәрәнт

ганунларындан вә онларын тә'сириндән азад едилди. Вә-тәндәшлик вәзијјәти ақтлары руханиләрин сәләһијјәтиндән алынып дәвләттин ихтијарына верилди. Евләнәлрин шәхсијјәт һүгугунун һәр чүр мөһдүлашдырылмасы, јә'ни диндән, милли мәнсубијјәтдән, валидејиләрин, гәј-јумларын вә рәисләрин разылығындан асылылығы ләғв едилди⁷⁰, чар һөкүмәтинин аилә һаггында бүтүн әдәләт-сиз ганунларына сон гојулду. Аилә вә никаһ һаггында илк декретдә В. И. Ленин жазырды: «Ғадынлары кишијә нисбәтән һүгугеуз бир вәзијјәтә салан, мәсәлән, никаһ һүгугу сәһәсиндә вә ја ушаглара гаршы мүнәсибәт сәһәсиндә кишијә үстүнлүк верән бүтүн көһнә, әчлаф буржуа ганунларыны дүнјада биринчи вә јекәнә олан Совет һакимиијјәти тамамилә мөһв етди. Зәһмәткешләрин бүтүн дүнјада биринчи вә јекәнә һөкүмәти олан Совет һөкүмәти, мүлкијјәтлә әлағадар олан бүтүн ән демократик, буржуа республикаларында белә, кишинин аилә һүгугунда сахланмыш үстүнлүкләрини ләғв етди»⁷¹.

1925—26-чы илләрдә аилә вә никаһ кодексинә јени-дән бахылды вә кениш мұзакирәдән сонра орада бир сыра дәјишикликләр (Ғадын һүгугунун даһа да мөһкәм-ләндирилмәси вә с.) едилди нәшр едилди. 1936-чы илдә артыг социализмин халг тәсәррүфатынын бүтүн сәһәләриндә гәләбәсиндән сонра аиләнин даһа да мөһкәмләндирилмәси мәсәләси ортаја чыхды. Бу заман СССРИ МИҚ вә ХКС-нын абортларын гадаған едилмәси, заһы-лара верилән мадди јардымын артырылмасы, чохушаг-лылар үчүн дәвләт јардымынын мүјјән едилмәси, до-ғум евләри, көрпәләр еви вә ушаг бағчалары шәбәкә-ләринин кенишләндирилмәси, алимент верилмәдији һал-лардан өтрү чинајәт чәзасынын күчләндирилмәси вә бо-шанма барәсиндәки ганунверичликдә бә'зи дәјишиклик-ләр һаггында гәрары нәшр едилди (27 ијун 1936-чы ил).

Сонрақы илләрдә дә аилә, никаһ, бошанма, «Аналыг шәрәфи» ордени, «Гәһрәман ана» шәрәфли ады вә башга мәсәләләр барәсиндә партија вә дәвләттин гәрарлары верилди. Бүтүн бу гәрарлар ушаг вә аналарын мәнәфеји-ни мұдафиә етмәклә јанашы, аиләнин мөһкәмләндирил-мәсинә вә онун кәләчәк инкишафыны тә'мин етмәк мәг-сәлинә јөнәлдилмишди.

Партија вә дәвләттин тәдбирләринә бахмајараг, аилә, чәмијјәтин бир мұһафизәкар өзәји кими, кечмишин бир сыра галығларыны өзүндә сахламаг габиліјјәтинә ма-

ликдир. Буна көрә дә совет аилә мәрасим вә әдәтләриндә ән'әнәви чәһәтләрин өјрәнилмәси мүасир сәсиал про-сесин конкрет вә әсаслы тәһлилинә вермәк үчүн чох вачибдир. Совет этнографија елми бу мәсәләјә сон ил-ләрдә чох чидди фикир верир. Аиләни тәдгиг етмә метод-икасы 1965-чи илдә Токиода аиләнин өјрәнилмәсинә һәср едилмиш Бејнәлхалг семинарда, 1966-чы илдә Еви-анада (Франса) сәсиологларын VI Бејнәлхалг конгрес-синдә, 1970-чи илдә Варнада (Болгарыстан) сәсио-логларын VII Бејнәлхалг конгресиндә, 1972-чи илдә Москва симпозиумунда, 1974-чү илдә Бургисдә (Болга-рыстан) сәсиалист өлкәләринин сәсиалист мәшәт вә мәдәнијјәти проблемләринә һәср едилмиш Бејнәлхалг симпозиумда мұзакирә едилмишдир⁷².

Азәрбајчан совет аиләсинин кечмишин галығларын-дан азад олмасы вә јени, саф, дөврүмүзә хас олан аилә мәрасимләри јаратмаг мәсәләләри јерли мәтбуат сәһи-фәләриндә дәфәләрлә мұзакирә едилмиш, бу мәсәлә ба-рәдә конкрет тәклифләр ирәли сүрүлмүш, јени фикир-ләр сөјләнилмишдир.

Һәр дәфә бир нечә ајлыг мұзакирәләрә, һәмчинин тој вә дәфи әдәтләримиздә чидди дәјишикликләр етмәк лү-зуму һаггында ичтимаи рәјә бахмајараг, аилә мәшә-тинин бу икн ән вачиб сәһәсиндә ән'әнәви, һәм дә јени-дән әләвә едилән бир сыра хошакәлмәз әдәт вә мәрә-симләрин варлығы давам етмәкдәдир. Бизә белә кәлир ки, бу мәрәсимләр тә'лимат јолу илә мүјјән чәрчивәјә салынамалыдыр. Бу барәдә дүшүнмәк вачиб мәсәләдир.

Дејиләнләри нәзәрә алмасаг, азәрбајчанлыларын аилә мәшәтинин диқәр сәһәләриндә бөјүк вә диггәтә-ләјиг дәјишикликләр баш вермишдир. Мүасир азәрбај-чанлы аиләсинин характерик чәһәтләриндән бири, аиләнин јеткин үзвәләринин бир-бириндән итгисади чәһәт-дән асылы олмамаларыдыр. Кәнчләр никаһа кириб мұс-тәгил аилә гурмагла јени һәјата гәдәм гојурлар вә мөв-чүд гәјдәја көрә евләнән оғлан итгисади чәһәтдән мұс-тәгиллијә малиқдир, јә'ни о, әмәк фаалијјәти илә мәш-ғулдур вә өзүнүн шәхси кәлири (әмәк һаггы, әмәк күн-ләри вә с.) вардыр. Кәндәримизә хас олан башга чә-һәт дә олар ки, оғланларла јанашы, әрә кедән гызларын да мұстәгил маашы (кәлири) олар. Итгисади мұстәгил-лик исә аилә мәшәтиндә тәрәфләрин бәрәбәрлијини тә'

мин едир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, чаванларын кәлири һеч дә аиләнин јашлы үзвләринин маашындан кери галмыр.

Дикәр характерик чәһәт ондан ибарәтдир ки, индикки кәңчләр өз валидејнләриндән ајры јашамаға, ајрыча мәнзилә малик олмаға чәһд көстәрирләр. Одур ки, әкәсәр валидејнләр јенијәтмәләри евләндирмәмишдән әввәл онлара јени ев тикдирир (кәнарда вә јахуд һәјәтин бир тәрәфиндә) вә јахуд чаванлар өзләри бир нечә илдән сонра ев тикирләр. Бунун нәтичәсиндә јени евләнәнләрин өз валидејнләриндән ајрылмасы һаллары күндән-күнә артыр. Бу, хусусилә кичик ушаглары олмајан аиләләрә мәхсус һалдыр. Аиләдә кичик ушаглар олдуғда исә онлары сакламағ вә бөјүтмәк мәсәләсә ортаја чыхдығы үчүн валидејнләрлә биркә јашама тәләби јараныр. Буна бахмәјарағ, бир сыра објектив сәбәбләр үзүндән (ев тикмәк үчүн саһәнин, тикинти материалларынын чатышмазлығы вә с.) һәлә дә өз валидејнләри илә јашајан јени аиләләрә чох тәсадүф етмәк олур. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, нисбәтән кениш јайылан аилә типли нуклеар—валидејнләр вә онларын ушагларындан ибарәт олан, јәни ики нәсли өзүндә бирләшдирән аиләләрдир. Умумијәтлә, 1970 вә 1979-чу ил әһалинин Умумиттифағ сјаһыја алынмасына кәрә, бу типли аиләләр мјәјәнләшдирилмишдир:

I. валидејнләр вә ушаглары (вә ушагсыз) олан; II. ата-ана, ушаглары (вә ушагсыз) вә онлардан биринин валидејни, һәм дә башға гоһумлар јашајан; III. ики вә даһа чох никаһлы чүгләр, ушаглы вә ушагсыз, әр-арвадын биринин валидејни вә башға гоһумлары јашајан аилә; IV. ана (ата) ушаглары илә; V. ана (ата) ушаглары илә вә онларын валидејнләриндән бири вә башға гоһумлардан ибарәт аилә; VI) дикәр аиләләр. 1970-чи ил әһалинин сјаһыја алынмасынын нәтичәләринә кәрә, бу тип аиләләр республикамызда ашағадыкы шәкилдә бөлүнмүшдүр⁷³.

Аилә типләринин сјаы (фаизлә)

I	II	III	IV	V	VI
66,4	17,0	4,0	9,2	1,8	1,6

Гејд етмәк лазымдыр ки, белә вәзијәт 1979—80-чи илләрдә дә аз дәјишкликлә давам етмишдир. Фикрини ајдынлашдырмағ үчүн чәдвәлә мұрачиәт едәк⁷⁴,

100 аиләнин пайына дүшән
I тип аиләләрин мигдары
(фаизлә)

1970	1979	1970	1979
84,1	83,8	25,6	26,8

I типдән олан 100 аиләнин тәр-
кибиндә валидејнләрдән биринин
вә ја һәр икисинин ата-анасы
јашајан аиләләр*

Бурада I тип аилә дедикдә әр-арвад вә ушаглары (ушағ олмаја да биләр) нәзәрә алынмышдыр. Чәдвәлдән көрүндүјү кими, 8—9 ил әрзиндә көстәричиләр (рәғәм-ләр) арасында фәрг чох аздыр. Бу да аиләләрин сабит-ләшмәсини әјани оларағ көстәрир.

Беләликлә, ајдын олур ки, биринчи тип аилә, јәни ата-ана вә ушаглары олан (вә олмајан) нуклеар садә аиләләр үстүнлүк тәшкил едир ки, онун да сәбәби јухарыда шәрһ едилмишдир. Бурада нәзәр-диггәти башға мәсәлә дә чәлб едир. Кәнд үчүн характерик олан бу көстәричиләр Азәрбајчан шәһәрләри үчүн дә ејни олмушдур. Шәһәрләрдә дә I тип аилә, 59,4%, икинчи тип исә 17,4 фаиз тәшкил едир⁷⁵.

Ушаглы аиләләрин үмуми мигдарында натамам (ата вә ја ана олмајан) аиләләр 1970-чи ил мәлүматына кәрә, кәндләрдә 12,4, шәһәрләрдә исә 19,6 фаиз олмушдур⁷⁶. Сонракы илләрдә дә бу вәзијәт аз дәјишкликлә гејдә алынмышдыр.

Аиләләрин тәркибинә кәлдикдә демәк лазымдыр ки, мүасир азәрбајчанлы аиләсә үчүн чохушаглылығ характерикдир. 1959 вә 1970-чи илләр әһалинин сјаһыја алынмасы арасындакы дөврлә 2—3 адамдан ибарәт олан кәнд аиләсинин тәркиби 31,0 фаиздән 25,5 фаизә дүшмүшдүр; 4—5 нәфәрлик аиләләрин дә мигдары азалмышдыр. Әкәр 1959-чу илдә онлар бүтүн аиләләрин 33,6 фаизини тәшкил едирдисә, 1970-чи илдә 23,7 фаизә гәдәр азалмышдыр. Бунун әвәзиндә исә тәркиби 6—7 нәфәрдән ибарәт олан аиләләрин мигдары артмыш, 24,1 фаиздән 29,1 фаизә чатмышдыр. Тәркиби 8 нәфәр вә даһа артығ олан аиләләрин мигдары исә 11,3 фаиздән 24,7 фаизә галхмышдыр. Беләликлә, 11 ил әрзиндә чохушаглы аиләләрин мигдары артмагла јанашы, 2—3 нәфәрлик аиләләрин (јәни бир вә ја ики ушағлы) мигдары хејли азалмышдыр⁷⁷.

* Бура II, III, IV тип (јәни үч нәсилли) аиләләр дә дахил едилмишдир.

1970-чи илин эһалини сиҗаһыжаалма ма'луматына көрө, ушагларын мигдары бахымындан аилэлэр ашагыдакы шәкилдә бөлүнүрләр:

Көнд эһалиси

Ушагсыз	Аилэлэрин үмүми мигдарына эсасан—фаизлә		
	1—2 ушаглы	3—4 ушаглы	5 вә ондан чох
11,0	25,6	28,3	35,1

Ушагларын орта мигдары һәр 100 көнд аилэсинә 419 нәфәр тәшкил едир⁷⁸. Чәдвәлдән көрүндүҗү кими, 5 вә ондан чох ушагы олан аилэләр һәлә 70-чи илләрдә чохлуг тәшкил етмишдир. Бу эһанә шүбһәсиз ки, сонракы илләрдә дә давам етмәкдәдир. Республикамызын көндәриндә 1959-чу илдә 385 мин, 1970-чи илдә исә 436 мин аилә гејдә алынмышдыр⁷⁹. Аилэлэрин мигдары 13 фаиз артмышдыр ки, бу да јухарыда ирәли сүрдүҗүмүз фикри бир даһа тәсдиг едир. Көрүндүҗү кими, кәнч нәсил мүстәгил јашамаг истајир.

Лакин сон дөврдә (1979—80-чи илләрдә) Азәрбајчанда истаер шәһәр вә истаерсә дә көнд јерләриңдә јалһыз халис азәрбајчанлы аилэлэринин мигдарынын хејби, орта һесабла, 4,96 нәфәр), көндләрдә 490 мин (тәркиби, орта һесабла, 5,86 нәфәр) аилә гејдә алынмышын мигдары хејли азалмышдыр. Лакин гејд етмәлијик ки, шәһәрләрин милли тәркиби, көндә нисбәтән, рәнкарәңкдир, бурада башга етноса мәнсуб аилэләр дә чохдур. Көндләрдә исә вәзијјәт башгадыр, бурада башга милләтләрә аид олан аилэләр хејли аздыр. Јухарыда дедикләримиз нөгтеји-нәзәриндән республикамызда аилэлэрин үмүми мигдарыны әкс етдирән ашагыдакы чәдвәл диггәти даһа чох чәлб едир⁸¹.

1959	Аилэлэрин мигдары (минлә)		Артым (фаизлә)	
	1970	1979	1970—1979	1959—1979
771	956	1103	15,3	43,0

Беләликлә, аилэлэрин үмүми мигдары 20 ил әрзиндә

43 фаиз артмышдыр. Бунун эсас сәбаби узунөмүрлүләрдин чохлугу вә илдән-илә доғумун артымыдыр.

Аилэлэрин милли мәнсубијјәтинә көлдикдә демәк ла-зымдыр ки, Азәрбајчан шәһәрләриндән фәргли олараг, көнд аиләси үчүн бир милләттилик сәчијјәви һалдыр; көнд јерләриндә гарышыг милли никаһлы аилэләрә, аз гејсадүф едилир.

Ашагыдакы чәдвәлдән ајдын олур ки, республикамызда, хусусилә көнд јерләриндә белә аилэлэрин мигдары һәтта Үмумиттифаг (башга республикалара көрә) көстәричиләринә нисбәтән хејли аздыр⁸².

Шәһәр (мин аиләдән)	Көнд (1000 аиләдән)		1979
	1959	1959	
118	121	20	17

Көрүндүҗү кими, көндләрдә милли (етник) никаһла-ра 1979-чу илдә 1000 аиләдән 17-дә тәсадүф едилмишдир. Буна бахмајараг, бу вәзијјәт социалист чәмијјәтинә хас олан бир һал кими көләчәкдә дә давам едәчәкдир. Беләликлә, Азәрбајчан совет аиләси ики демограф-олик вә социал вәзифәни—ушаг артымы вә онун тәрбијә-фундмасыны бөјүк мүвәффәгијјәтлә јеринә јетириб һәлл едир.

Хусуси мүлкијјәтин ләғви вә гадынларын кишиләрлә бәрәбәр һүгуга малик олмасы никаһын шәхси мүлкијјәтчилик сәчијјәсини арадан галдырды, бу да киши илә гадын арасында мүнәсибәтләрин көклү сурәтдә дәјиш мәнсинә көтириб чыхартды. Дикәр тәрәфдән, социализм шәраитиндә гадынларын савадсызлыгынын вә пешә кәријјәсини арадан галдырылмасы онлар гаршысында ич-тимай тәсәррүфатда кишиләрә бәрәбәр сурәтдә ишти-рак етмәк үчүн кениш имканлар ачды. Бүтүн бу социал дәјишчиликләр јени аиләнин формалашмасы процесинә өз тәсирини көстәрди. Етнографик ма'луматлар көстә-рир ки, эһалинин тәһсил дәрәчәсинин артмасы никаһа кирмә дөврүнүн узадылмасына көтириб чыхардыр. Өл-кәмиздә доғулан ушагларын 75 фаизи јашы 30-дәк олан гадынларын пајына дүшүр⁸³. Бу исә эһали артымында тамамилә јени һадисәдир.

Кечмишә нисбәтән, мүасир шәраитдә аиләдә ушагла-ра, хусусилә һәдди-бүлуға чатмыш кәнчләрә мүнәсибәт

тамамла дэјишмишдир. Аилэ үзвлэри билаваситэ ич-
тиман тэсэррүфатда чалышыр вэ орадан да лазымы эр-
заг маллары вэ ја мааш алырлар. Белэ бир шэраитдэ
көнчлэр иктисадэ вэ мадди чэһэтдэн валидејнлэриндэн
асылы олмадыглары үчүн, онлар өз һэрэкэтлэриндэ (ху-
сусилэ севки, маһэбэт, тэһсил алмаг вэ с.) азаддыр-
лар. Буна бахмаараг, бир чох мәсэлэлэрдэ дэ (евлэн-
мөк, шәһэрэ көчмөк, бошанмаг вэ с.) валидејнлэрин фик-
рер арасында гаршылыгы алашма вэ разылыг һөкм сү-
рүр. Онларын арасында мүнәгишэ вэ алашылмазлыг-
лара чох аз һалларда тэсадүф эдилир. Бунлар кэнд аилэ
мәшәтинин сәчи, јөви хусусијјәтини тәшкил едир, јени
мүнәсибәтлэрин јаранмасына кәтирб чыхардыр.

Гејд етмөк лазымдыр ки, аилэлэрдэ ушагларын али
тәһсил алмаларына хусуси фикир верилир. Мүлки вэ со-
сиал үстүңилүјүн јохлуғу шэраитиндэ индики кәнддэ
адамларын тәһсил дәрәчәси вэ ихтисас һазырлыгы он-
ларын социал вәзијјәтини тәјин едән әсас мејардыр.
Әкәр кемишдэ чәмијјәтдэ аилэ үзвлэрини «јахшы мал-
дар», «јахшы әкинчи» вэ с. кими гијмәтләндиридиләр-
дә, инди «јахшы механизатор», «али савадлы мүәллим»,
«али савадлы һәким», «баш агроном» вэ с. кими адлар-
ла таныырлар. «Јахшы әкинчи» вэ «јахшы малдар» са-
вадсыз олуб, тэсэррүфат ишлэриндә узун әсрлик халг
әмпирик тәчрүбә вэ билијинә әсасланырдылар. Мүасир
дөврдә исә чәмијјәтдә даһа лајигли мөвге тутмаг үчүн
тәһсилә биринчи јер верилир. Бунун нәтичәсиндә, аилә-
ләрдә ушагларын тәрбијәсиндә әсас јери онларын билик-
ләрә јијәләnmәси мәсәләси тутур. Бу, валидејнләрлә ушаг-
лар арасында гаршылыгы мүнәсибәтләрә дэ өз тәсири-
ни көстөрир.

Кәнд аилэләриндә ушагларын тәрбијәси илә вали-
дејнлэрин һәр икиси мәшғул олур. Анләнин бүтүн вачиб
мәсәләләри әр-арвадын биркә разылыгы илә һәлл еди-
лир. Лакин күндәлик ишләрлә әлагәдар мәсәләләри га-
дынлар мүстәгил олараг (80 фәиз) һәлл едирләр. Ишлә-
мәјөн гадынларын пәјына ев ишләрнин тәгрибән 80 фә-
из, ата вә ушагларын пәјына исә 20 фәиз душүр. Иш-
ләјөн гадынлар исә ев ишләрнин ичрасында 10—15 фәиз
аз иштирак едирләр. Кәнд аиләсинин јахшы хусусијјәт-
ләриндән бири дэ одур ки, ушаглар кичик јашларындан
зәһмәтә чәлб едилир вэ ев шэраитиндә онларын көрәчәји

ишләр (вәзифәләр) мүәјјәнләшдирилир. Гејд-бачана
супурмәк, сәлигәјэ салмаг гызларын, мал-гараны раһат-
ламаг, онлара јем вермәк огланларын өһдәсинә душүр.
Гејд етмәк лазымдыр ки, шәһәрләрдә охујан көнчләр јәј
вэ гыш тәтилләри заманы кәндә кәлир вэ тэсэррүфат
ишләриндә аиләләринә көмәк едирләр.

Ишләјән вә ишләмәјән кәнд гадынларынын асудә вахт-
дан истифадә етмәсиндә дэ мүәјјән фәргләр нәзәрә чар-
пыр. Лакин демәк лазымдыр ки, һәр ики група дахил
олан гадынлар истираһәт вахтларыны ади күнләрдә ол-
дуғу кими, аилә үзвләри илә бир јердә кечирдиләр. Ки-
шиләрлә гадынларын өз бош вахтларыны кечирмәсиндә
чидди фәрг мүнәһидә олунур. Мәзунијјәтә чыхан кәнд
зијалыларынын чоху (истәр гадын вә истәрәсә киши) ону
өз кәндләриндә баша вурурлар. Мәсәлән, мәктәбләрдә
јај тәтили кәнд тэсэррүфат ишләрнин гызгын вахтына
душүр. Сөз јох ки, мүәллим шакирд дәстәләринин ба-
шында (јахуд өзү тәк вә чох вахт аиләсилә бирликдә) ич-
тиман тэсэррүфатда ишләјир. Беләликлә, онун вахтынын
чох һиссәси фәјдалы әмәјә сәрф едилир. Буна бахмаја-
раг, кәнд әһалиси ичәрсиндә турист кими харичи өлкә-
ләрә вә истираһәт етмәк үчүн ССРИ-нин куорт шәһәр-
ләринә кедәнлэрин миғдары илдән-илә артыр. Јери кәл-
мишкән ону да дејим ки, шәһәрдә доғулуб, бөјүмүш вә
кәндә әрә кедән гадынларын, кәнд һәјәти чәрчивәсиндә
вәзијјәтләри узун мүддәт јахшы олмур. Онлар јени һәја-
та чәтинликлә алышырлар. Чох вахт дөзә билмәјиб ке-
ри гајыдаңлар да олур.

Даһа бир чәһәти дә нәзәрә алмаг лазымдыр. Гадын-
ларын вахт бүдчәсинә онларын тәһсил дәрәчәси вә пешә
хусусијјәти тәсир едир. Мәсәлән, али тәһсилли әдәбиј-
јат мүәллими асудә вахтынын бир һиссәсини синиф јазы
дәфтәрләрини јохламаг ишинә сәрф едир; инкилис дили
мүәллими телевизорда верилән инкилис дили верилш-
ләринә бахыр, агроном өз һәјәтјаны сәһәсиндә битән
ағачлара, тәнәкләрә гуллуғ едир вә с. Јухарыда дејил-
ләји кими, Әзәрбајжан кәнд аиләси үчүн чохушаглылыг
сәчијјөви һалдыр. Белә аиләләрдә гадынлар ев ишләр-
нә башга аиләләрә нисбәтән чох вахт сәрф едирләр. Бу-
нун нәтичәсиндә гадыннын өзүнә гуллуғ етмәјә чох аз
вахты галыр; о, телевизорә нисбәтән аз бахыр, радиону
аз динләјир (вә ја һеч динләмир) китаб вә гәзет охума-

ға имканы олмур вә с. Одур ки, интеллектуал чәһәтдән бу гадынлар нисбәтән аз инкишаф едирләр.

Сон вахтларда мејдана чыхан вә кәнд аилләри үчүн сәчијјәви олан даһа бир мәсәләни дә гејд етмәк истәјирәм. Аилләдә вәзифәләрин бәрәбәр сурәтдә бөлүмәсинин зорурилији фикри бүтүн социал группара дахил олан гадынларын дүшүнчәсиндә мөһкәм јер тутмушдур. Бу, хүсусилә пешә дәрәчәси јүксәк олан али тәһсилли гадынлара даһа чоһ аиддир. Онлар аилләдә сахланмыш ән'әнәви гајда-гануунлара гаршы өз етиразларыны билдириләр. Етнографик сәфәрләр заманы гадынларын ики тип аилә барәсиндә вердјимиз суала чаваблары чоһ марағлыдыр. Бизим һаггында рәј сорғусу апардығымыз аиләләр булардыр: 1) Аиләнин бүтүн ишләриндә ана илә бәрәбәр ата вә һәдди-бүлүга чатмыш оғулун бәрәбәр иштиракы олан аилә; 2) ев ишләри бүтүндүклә ананын үзәринә дүшүн аилә. Әксәр гадынлар биринчи тип аиләни сечиб бәјәндиләр. Демәли, аиләнин демократикләшдирилмәси просеси көз габагындадыр. Бу просес аилә үзвләринин бәрәбәрһүгүгү олмасы, «аилә башчысы» (ән'әнәви анлајыш) мәфһумунун тәдричән арадан чыхмасы, гадынларын аилләдә јени азад вәзижәти, ушағларын кәләчәји һаггында гајғынын јени форма алмасы, емоснонал вә мә'нәви һиссләрин јахынлығы, бошанманын азадлығы, мәнафејә көрә никаһын арадан чыхмасы, валидејнләрин тә'киди илә евләнмәнин ләғв едилмәси вә с. мәсәләләрдә дә өзүнү бүрүзә верир. Бунлар аилә мәшәәти проблеминә јени мөвгедән баһмағы тәләб едир.

Мүасир аиләни кечмиш аиләдән фәргләндирән чәһәтләрдән бири дә һәр ики чинсдән олан ушағлара ејни мунәсибәтнин олмасыдыр. Бир чоһ кәндлиләр белә һесаб едирләр ки, гыз оғлана нисбәтән валидејнләринә даһа чоһ јахындыр. Етнографик мұшаһидәләр дә буну сүбүт едир. Оғланларын бир һиссәси өз тәһсиллини баша чатдырдыгдан вә ја әскәрлик вахты битдикдән сонра чоһ заман шәһәрдә галырлар. Әксинә, гызлар шәһәрдән өз доғма кәндләринә гајдырлар. Онларын бир чоһу исә орта мәктәби битирдикдән сонра јенә валидејнләринин јанында галырлар.

Оқтабр ингилабынын халғымыза бәхш етдији наилијәтләрдән бири дә гадынларын социал фәаллығынын, тәһсил дәрәчәләринин јүксәлмәсидир. Фикримизи сүбүт ет-

мәк үчүн 1980-чи илләрин фактики рәғәмләринә мұрачәиәт едәк. 1926-чы илдә гадынларын (9—15 јаша гәдәринин) 19 фаизи савадлы иди. 1980-чи илдә исә јалныз али мәктәбләрдә тәһсил алан гадынлар 44,6 фаиз, техникумлар вә орта ихтисас мәктәбләриндә охујанлар исә 34,2 фаиз тәшкил едирди. 1922-чи илдә Азәрбајчанын халғ тәсәррүфатында 17 мин гадын (бүтүн фәһлә вә гулдуғчуларын 14 фаизи) чалышырды. 1980-чи илдә бу рәғәм 754 минә чатмышды. Бунларын 215 минни али вә орта ихтисас тәһсилә малик иди. 197 гадын Социалист Әмәји Гәһрәманы адыны дашыјырды. 1960-чы илә нисбәтән 1980-чи илдә рәһбәр вәзифәдә ишләјән гадынларын сајы 3 дәфә артмышды. 1980-чи илдә тибб ишчиләринин 60 фаизини, мұәллимләрнин исә 47,4 фаизини гадынлар тәшкил едирди. Азәрбајчан гызлары елми фәалјјәт сәһәсиндә дә бөјүк мұвәфәғијјәтләр әлдә етмишләр. Ел-ман мұхтәлиф сәһәләриндә 8057 гадын ишләјир. Онлардан 58-и академик, Елмләр Академијасынын мұхбир үзвү вә профессор адыны дашыјир. 100 нәфәр елмләр доктору, 1925 нәфәр елмләр намизәди вардыр. 23 гадын ССРИ Али Советинин депутаты кими өлкәни идарә етмәк ишиндә чалышыр. 179 нәфәр гадын Азәрбајчан Али Советинин депутатыдыр⁸⁴.

Јухарыда кәтирдјимиз фактлары тәһлил етмәк вә онлара изаһат вермәк артыгдыр. Бунлар һамасы диггәтләјиг һалдыр. Буна баһмајараг, башга марағлы вәзижәт дә мөвчуддур. Чәмијјәтдә, ичтиман фәаллығыда, ичтиман фәјдалы әмәк чәһәсиндә гадынлар там шәкилдә кишиләрлә бәрәбәр һүгүгдадыр, тәһсил дәрәчәсинә көрә онлары өтмүшләр, аһаг евдә кишиләрдән артыг ишләјир, онлардан чоһ аиләнин гајғысына галыр, ушағларын тәрбијәси илә мөшгүл олурлар. Социолоғларын тәдқиғатына көрә, кишиләр ев ишләринә һәфтәдә 10—15 саат, гадынлар исә 25—30 саат вахт сәрф едирләр⁸⁵. Кәнд јерләриндә бизим мұшаһидәјә көрә, бу рәғәм (гадынлара аид олан) даһа јүксәкдир. Онлар истираһәт күнүнүн 6—7 саатыны ев ишләринә сәрф едирләр. Бунун нәтичәсидир ки, әксәр кишиләр ушағлары сајыны артырмағы арзу едирләрсә, гадынлар бә'зи һалларда буну истәмирләр.

Буна баһмајараг, азәрбајчанлылар ушағлары вә ушағлы евләри чоһ севирләр. Халғ мисалында дејилір: «Балалы ев базардыр, баласыз ев мәзар». Одур ки, ай-

ланин мейшәт вә социал вәзифәләри ичәрисиндә ушагларын тәрбијәсинә хусуси фикир верилер. Сорушдугумуз адамларын 86 фазни аилә һәјәтанын сәадәтини ушагларда көрүр. Бу вәһид бир мәсәләдир ки, онун үстүндә ата-ана арасында һөмишә бирлик олур. Ушагларын тәрбијә олунмасы ишиндә ата илә ана арасында елә бир чидди мунағишә (вә ја зиддијјәт) мушаһидә едилмәмишдир. Јалныз там олмајан (атасыз вә ја анасыз) аиләләрдә бу ишлә валидејиләрдән бири мөшгул олур. Ушагларын аилә тәрбијәсинә әр-арвадын јаш дәрәчәсинин мүәјјән тә'сири вардыр. Нисбәтән чаван аиләләрдә (әр-арвадын јашы 20—24 олан) ата-ананын тәрбијәви вәзифәси һәлә там формалашмыр. Онларын көмәјинә валидејиләри вә ја нәно-бабалары чатыр. Белә чаван аиләләрдә биринчи ушаға ата вә ана бәрәбәр сәвијјәдә тәрбијә верирләр. Икинчи ушаг догулдугу заман онлар артыг мүәјјән тәрүбәјә малик олурлар.

Гејд етмәк лазымдыр ки, кәнд аиләсиндә ушагларын тәрбијәсинә ата-ананын тәһсил дәрәчәси бөјүк тә'сир кәстәрир. Тәһсилләри јүксәк олан валидејиләр ушагларын тәрбијәси илә икиликдә мөшгул олур. Әксинә, ашағы тәһсилли валидејиләрин аиләсиндә ушағын тәрбијәсиндә онлардан биринин (адәтән ананын) ролу јүксәк олур.

Үмумијјәтлә, кәнд аиләләриндә ушагларын тәрбијәси валидеји севкинә, гаршылыгыла алашмаја, ушагларын анаја олан һиссинә вә мөһкәм емоционал әләгәләрә архаланыр. Аиләдә бу амилләрин мүнтәзәм инкишафыны нәзәр алсаг, аилә тәрбијәсинин ролунун (әһәмијјәтинин) даима артдығынын шаһиди олачагыг. Чүнки аиләнин тәрбијәви тә'сирини адам јалныз ушаглыгда һисс етмир, әксинә, аилә, шәхсијјәтин формалашмасынын бүтүн мәрһәләләриндә она өз фәал тәрбијәви тә'сирини кәстәрир.

Кәнд аиләси ејни заманда аилә үзвләринин тәсәррүфат фәалијјәтинин дә өзүндә бирләшдирер. Шүбһә јохдур ки, аиләнин тәсәррүфат функцијәси (вәзифәси) көклү дәјишиклијә уграмышдыр. Ән әввәл ону гејд едәк ки, хусуси мүлкијјәткән ләғви әсасында аилә вар-дөвләт топлајыб, ону көләчәк нәслә вермәк әзурәтиндән азад олмуш, аилә мүкәлләфијјәтинин нәсилдән-нәслә кечмәси буну әвәз етмишдир. Ону да дејәк ки, мүкәлләфијјәт илә

јанашы, аилә үзвләринә (варисләрә), һәм дә јардымчы тикинтиләр, хырда кәнд тәсәррүфат аләтләри, мал-гара, һәјәтјаны саһә вә с. галыр. Буна көрә дә јеткин социализм шәраитиндә кәнд аиләси чәмијјәтин истеһсал вә тәсәррүфат-истеһлак өзәји кими инкишаф едир. Игтисади инкишафын сәвијјәси аиләнин тәсәррүфат функцијәсиндан азад олмасына һәләлик имкан вермир. Она көрә дә бу, аиләнин әсас вәзифәси кими галыр. Шүбһә јохдур ки, сон вахтларда шәхси тәсәррүфатын (һәјәтјаны саһә) ролу кәнд аиләсиндә һәлледици олмаса да, мүәјјән әһәмијјәтә маликдир. Бә'зи кәндләрдә ондан алынған кәлир вә ја әрзаг маллары аиләнин мадди рифаһ халынын хејли јахшылашмасына тә'мин едир. Бу да кәнд аиләләринин психоложи хусусијјәтинә тә'сир кәстәрән вә ону мүәјјәнләшдирән амилдир. Кәнд аиләсинин тәрбијәви, тәсәррүфат вәзифәләриндән башга, диқарә гајгылары да (нәсли давам етдирмәк, гочалара гајгы, мә'нәви-психоложи бирлик вә с.) мөвчуддур.

Кәнд аиләсинин дахили гурулушунун тәһлили дә нәзәр-диггәти чәлб едир. Бурада аилә дахилиндә мөвчуд олан гаршылыгыла мүнәсибәтләри, әмәк бөлкүсү мәсәләләринин (аилә үзвләри арасында вәзифәләрин бөлүнмәси), аиләнин тәркибини, онун үзвләринин социал мәнсубијјәтини, тәһсил дәрәчәсини вә с. нәзәрә алмаг лазымдыр. Бу мәсәләләрин бә'зиләри һағында јухарыда мә'лумат верилмиш вә бә'зиләри дә јери қәлмишкән шәрһ едиләчәкдир.

Ғадынларын чәмијјәтлә вә аиләдә ролунун көклү сурәтдә дәјишмәси илә әләгәдәр олараг, аилә башчысы мәсәләсиндә бир сыра јени чәһәтләр пејда олмушдур. Бурада ики шеји нәзәрә алмаг лазымдыр. Јүгуги чәһәтдән кәнд һәјәтинин башчысы әһалинин сијаһыја алынмасы програмына дахил едилмишдир ки, бу, бә'зән ишин фәктики чәһәти илә узлашмыр. Мәсәлә бурасындадыр ки, кәнд һәјәтинин саһиби евдә (ев мәншәти мәсәләләриндә) һәмишә рәһбәр, баш билән ролунда иштирак етмир. Һесабат сәнәдләриндә һәјәтин саһиби (башчысы) киши, аиләнин башчысы исә ғадын (онун арвады) ола билер. Үмумијјәтлә, этнографик тәдгигатлар кәстәрир ки, аиләдә игтисади ролу јүксәк олан адам башчы кими таныныр. Индики шәраитдә аиләјә ата, ана, нүфузлу ғыз, ја-

худ бөјүк оғул рәһбәрлик едә билир. Бир сыра кәнд аилләриндә ев башчысы анлајышы шәрти вә формал ха-
рактәр дашыјыр.

Тәдигатлар көстәрир ки, мүасир кәнд аилләри ики типә ајрылар. Онларын биринчи типиндә бу вә ја башга шәкилдә аилә башчысынын һөкмү өзүнү ајдын көстәрир, буна әдәбијатта «автократик», јә'ни нүфузун тә'сиринә мәр'уз галан аилә дејилр. Икинчи тип, демократик аилә адланыр, бурада аилә дахилиндә мүүјјән бәрәбәрлик һисс олунур. Биринчи тип аилләр нисбәтән јашлы нәслә мәнсуб олан аилләрдир вә јахуд бурада үчүнчү нәслин нумәјәндәси јашајыр (үч нәсилли аилә), буна көрә дә кечмишин галыгларына тәсадүф едилр. Бу ики тип (роллара көрә) аилләрин мигдарыны (вә нисбәтини) вермәк чох чәтиндир.

Әһалинин Үмумиттифаг сијаһыја алынмасы заманы верилән аилә типләриндән башга сосиоложи вә этнографик әдәбијатта да бу барәдә мүхтәлиф мүлаһизәләр мөвчуддур. И. А. Керасимованын тәснифатында кәнд аиләси 16 типә бөлүнүшдүр⁸⁶. М. Г. Понкратова исә тәркибинә көрә 7 әсас тип ирәли сурур: 1) тәкләр; 2) валидејиләриндән аралы јашајан ушагсыз әр-арвад; 3) әр-арвад вә ушаглары; 4) әр-арвад, ушаглар вә валидејиләри илә, һәм дә әр-арвадын биринин вә ја һәр икисинин башга гоһумлары илә; 5) әр-арвад өз ушаглары илә; 6) әр вә ја арвад ушаглары вә башга гоһумлары илә; 7) өз валидејиләри илә биркә јашајан ушагсыз әр-арвад⁸⁷.

Ејни заманда аиләни, онун дахилиндә валидејиләрлә ушаглар арасында олан мүнәсибәтләрин хүсусијәтинә көрә дә, типләрә бөлмә гәјдәсы мә'лумдур. Буну нәзәрә алараг, В. Ј. Крупјанскаја кәнд аиләсини дә ики типә бөлүр: 1) Аилә үзвләринин бир-биринә гаршы олан гоһумлуг һиссијатына вә кичикләрин бөјүкләрин нүфузуну көңүллү олагаг гәбул етмәләринә әсасланан аилә; 2) һәләлик бөјүк аилә ән'әнәләринин мүүјјән галыглары давам едән аилләр⁸⁸. Этнографик тәдигатлар сүбүт едир ки, јухарыда көстәрилән аилә типләринин әксәринә Азәрбајҗан кәндләриндә раст кәлмәк мүмкүндүр.

Кәнд аилләри үчүн социал-пешә әләмәтини дә (вә ја хүсусијәти) гәјд етмәк ләзимдир. Этнографик материаллары тәһлил едәркән мә'лум олур ки, социал-пешә әләмәтинә көрә кәнд аиләси ики јерә бөлүнүр: социал-

гарышыг аилләр (һетерокен аилә) вә «тәмиз» кәндли (колхозчу, совхоз ишчиси) аиләси (һомокен аилә)⁸⁹. Кәнд аилләринин чохусуну һетерокен һесаб етмәк олар, чүнки онларын аилә үзвләри мүхтәлиф социал группара мәнсубдур. Булар ичәрисиндә колхозчу, совхоз ишчиси, дәвләт идарәсиндә чалышан зијалы, шәһәрдә фәһлә ишләјән вә с. вардыр. Белә вәзијәттә вә һәм дә елми-техники тәрәггинин инкишафы вә бунула әлағәдар кәндләримиздә механизасијанын ролунун, кәнд әһалисинин тәһсил дәрәҗәсинин вә һәмчинин онлар ичәрисиндә савадлы шәхсләрин мигдарынын артмасы нәтиҗәсиндә кәнд аиләсини, демәк олар ки, һетерокен аилә һесаб етмәк олар. Ејни социал-пешә тәркибинә аид олан аилләрин мигдары аздыр вә онларын сајы илдән-илә артмаг үзрәдир. Социал-гарышыг аилләрин дахилиндә (ушагларын тәрбијәсиндә, евин сәлиг вә бәзәдилмәсиндә, аилә үзвләринин интеллектуал инкишафында, милли ән'әнәләрин сахланмасында, јени адәт вә ән'әнәләрин формалашмасында, гонагпәрвәрликдә, гоһумлуг әлағәләриндә вә с.) чох мараглы вә мүрәккәб процес кедир. Сөз јох ки, бунларын тәдгиги кәнд аилләри дахилиндәки ганунаујғунлуглары ашкар етмәк үчүн хүсуси әһәмијјәт кәсб едәчәкдир.

Кәнд аилләри үчүн сәчијјәви олан чәһәтләрдән бири дә ондан ибарәтдир ки, бир чох мәсәләләрдә онларла шәһәр аилләри арасында олан фәргләр тәдричән силинир. Мәсәләч, вәдә дәрәҗәсиндә, евләрин дахили сәлигәсиндә, дүнјакөрүшүнүн артмасында, күтләви информасија васитләриндән (телевизија, радио вә с.) истифадә едилмәсиндә, мадди мәдәнијјәт бахымында (демәк, палтар вә с.) вә дикәр башга мәсәләләрдә кәнд аилләри шәһәр-дән кери галмырлар.

Шүбһә јохдур ки, совет кәнд аиләси әталәтдән узагдыр, о инкишаф едир, зәнкинләшир вә тәкмилләшир. Кечмишин онун дахилиндә сахланмыш бә'зи галыглары (аиләјә јүнкүл мүнәсибәт, дини кәбин, гыз гачыртмаг, гадынларын јашыномасы, ев ишләриндә кишиләрин арвадларына көмәк етмәмәси, гысганчлыг сәрхошлуг вә с.) чәмијјәтин кәләчәк инкишафы илә арадан чыхыб ләғв едиләчәкдир.

Гәдим тарихә малик олан тој адәтләримиз аилә мәишәти нөгтеји-нәзәриндән диггәти даһа чох чәлб едир. Саф мәнһәббәт әсасында севилиб-севилмәк; хошбәхт аилә гурмаг мәсәләси инсанлыг әләмини даим дәриндән дүшүндүрмүшдүр. Бу, тәсадүфи дејилдир. Инсан һәмишә мәнһәббәтлә учалыр, мән'ән зәнкинләшир. Мәнһәббәт исә никаһда, тојда рәсмиләшир вә гануна минир. Тој бусәти инсан һәјатында ән көзәл вә унутулмаз һадисәдир. Тој ики кәнчин бир-биринә говушмасы, онлар үчүн јени дөврүн башлангычы—сәрбәст (мүстәгил), хошбәхт аилә гурмаг шадјаналыгыдыр. Тој мәчлис инсанлар арасында бир үлфәт, үнсијјәт јарадан көзәл адәтләрдән биридир. Бурада ики аилә бирләшир, гоһум олур. Бә'зән өмрү боју бир-бирини көрмәјән, танымајан шәхсләр таныш олур, достлашыр, бу мәчлисә јыгыланларын гәлбиндә көзәл нијјәтләр, мин-мин хош арзулар ојаныр. Азәрбајчан тоју өз долгун мәзмуну, ичра едилән бир сыра ән'әнәви адәт вә гәдим әјинләрин мүхтәлифлији вә мүрәккәблијлә чох зәнкин, рәнкарәнк вә диггәтәләјигдир.

Тој халг мәишәти әјләнчәләринин ән күтләвиси вә ән мәшһурудур. Тој, хусусән кәнд јерләриндә әл евләнмә мәрәсими чәрчивәсиндән чыхараг, ичтиман-мәдәни бир әјләнчәјә чеврилир. Тојун өз дахили әләми вардыр. Орада нүмајиш етдилән әјләнчә вә ојунларын репертуары кенишдир. Халг театрынын үнсүрләри мүәјјән дәрәчәдә бу тој мәрәсимләри илә бағлыдыр.

Ингилаба гәдәрки Азәрбајчан кәндиндә тој нәинки јалныз ики аиләнн, о чүмләдән һәм дә бүтүн мәнһәләнн, нәслин, кәндин шәнлик мәчлисинә чеврилрди*. Бу ганунаујгун бир һал иди; кәнддә күтләви мәлүмат васитәләринин (радио, телевизор, гәзет вә с.) вә

* Биз бу әсәрдә аилә вә аилә мәишәти илә әлағәдар олан күдәли мигдарда шифаһи халг јарадычылыгы нүмуналаринә, тојларымзын мусиги вә театр үнсүрләринә тохунмагы нәзәрдә тутмамышыз; бу мәсәләләр хусуси этнографик тәдигат вә өјрәнмә тәләб едир.

мәдәни-маариф очагларынын јохлуғу адамлары әјләнчә вә шәнлик мәчлисләринә нәсрәт (тамарзы) гојмушду. Кәндиләр тоја әјләнмәја, истираһәт етмәјә кәлирдиләр. Буна көрә дә тојларын әјләндирмә вә шәнлик васитәләри (чыдыр, күләш, коллектив рәгсләр, мүхтәлиф јарышлар вә с.) рәнкарәнк иди.

Азәрбајчан тојунун бир сыра ән'әнәви әјләнчәли вә мәзнәкәли чәһәтләри мүасир шәраитдә сахланмамышдыр. Бурада мусигинин, маһныннн вә ашығын мушајәәти илә көстәрилән «Килим арасы» (күкля тамашасы), һәм дә «Шаһ Сәлим», «Гара көз», «Кечәл пәнһиван», «Шә'лә ојуну», «Һачы кәлли» кими аилә-мәишәт мәсәләләрини әкс етдилән тамашалары да гејл етмәк ләзымдыр⁹⁰.

Кечмишдә олдугу кими, мүасир Азәрбајчан тоју бир нечә мәрһәләдән: гыз бәјәнмә, сөз кәсди, елчилик, гыз евинә ширни кәтирилмәси, нишан, гыз евиндә палтаркәсди, хына кечәси, кәбин кәсилмәси вә тојдан ибарәтдир. Лакин бу адәтләрин ичра едилмәсиндә бир сыра локал хусусијјәтләр мөвчуддур.

Ингилаба гәдәрки Азәрбајчанда патриархал аилә мүнәсибәтләри шәраитиндә гыз бәјәнилмәси мүрәккәб мәсәләрдән бири иди. Адәтән гызлары тој мәчлисләриндә, булаг башында, халг бајрамлары заманы вә с. јерләрдә көрүб бәјәнмәк олуруду. Гызы бәјәнмәјин бир сыра әләмәтләри мөвчуд олмушдур. Ән башлыча шәрт онун әсил-нәсәбли олмасы иди. Халг арасында дејилирди: «От көкү үстә битәр». Гызын анасынын әсил-нәчәбәти, харичи көрүнүшү дә нәзәрә алынырды, бу мүнәсибәтлә «Гырағына бах безини ал, анасына бах гызыны ал» мисалы да кениш јайылмышды. Гызын харичи көркәми, көзәллији, сядәлији, евдарлыгы, ишкүзарлыгы вә башга мүсбәт чәһәтләри дә вачиб һесаб едилирди. «Маја будду арвад ал ки, нәр будду оған доғун» мисалы да шүбһәсиз ки, гызын бојлу-бухунлу олмасынын әсас шәрт олдугуну нәзәрдә тутур. Бу өз әксини баятыларда белә тапмышдыр:

Ај кәлин фәрә гурбан
Доған кеч, дәрә гурбан.
Өзүн маја буддусан,
Доғдугун нәрә гурбан.

Кечмишдән фәргли олага, инди аилә мәишәтинин бүтүн сәһәриндә олдуғу киими, гыз бәјәнмә вә она мунәсибәт тамамилә дәјишәклијә уғрамышдыр. Индики шәраитдә евләнмәк истәјәнләрин танышылығы үчүн кениш имканлар вардыр. Етнографик материаллар көстәрир ки, бу имканлар ичәрисиндә иш јери, мәктәб биринчи јердә дурур. Чаванлар, әсасән, ишләдикләри тәсәрру-фатда, охудуглары тәдрис омаглаарында бир-бирләрини таныјырлар.

Мүшәһидәләр көстәрир ки, кечмишдән фәргли олага, инди евләнмәк мәсәләсини кәнчләр өвләри һәлл едирләр. Топланмыш материаллары тәһлил едиб, үмумиләшдирдикдә адын олур ки, никаһа кирәнләрин тәҗрибән 31 фаизи ишдә, 22 фаизи мәктәбдә охујаркән, 43 фаизи кәнддә гошшу оларкән, мүөјјән фаиз исә кәнддән кәнарда таныш олмушлар. Бу рәғәмләр сүбүт едир ки, чох һалларда валидејиләрин гыз сечмә мәсәләсиндә тәҗири еввәлккиндән хејли азалмышдыр. Буна бахмајарағ, «евләнеркән валидејиләрин разылығыны алмағ вачибдири?» суалына сорuşуланларын (респондентләр) 90 фаиздән чоху мсүбәт чаваб вердиләр. Валидејиләрин дә әксәри өз өвладларынын сечдикләри намизәдләрдә разылашырлар. Елә һаллар да олур ки, онлар мүөјјән сәбәпләрә көрә өз һаразылыгларыны билдириләр. Лакин бурада кәнд шәраитини дә нәзәрә алмағ лазымдыр. Хүсүсилә кичик кәндләрдә аиләләр вә чаванлар бир-бирини јахшы таныјырлар. Евләнмәк үчүн кәнар адам вә ја гоһумлар васитәсилә таныш олан кәнчләрә аз-аз тәсәдүф едилләр.

Һазырда евләнәнләрин јаш дәрәчәси демәк олар ки, сабитләшмишдыр. Әкәр кечмишдә гызларын нисбәтән тез вә оғланларын кеч евләнмәләри мүшәһидә олунурдуса, инди бу әнәнә позумлушдыр. Никаһа кирәнләрин орта јаш һәдди оғланлар үчүн 23—27, гызлар үчүн 19—24 јаш арасындадыр. Һәтта ири гәсәбә вә шәһәрләрдә дә бу вөзијјәт һөкм сүрүр. Етнограф А. Әлизадәнин Лаһыңда апардығы тәдгигатлар сүбүт едир ки, 1970—1980-чи илләр әрзиндә кишиләрин 54,4 фаизи 23—26 јашында евләнмишләр. Гызлар ичәрисиндә бу јашда әрә кедәнләр 40 фаиз, 19—22 јашында әрә кедәнләр исә 50,9 фаиз тәшкил едир.

Кечмишдән фәргли олага, инди евләнәнләр арасында бөјүк јаш фәргинә тәсәдүф едилмир. Өзүндән јашлы гызла вә ја дул гадынла евләнмәк арзуолунмаз һал сәјиләр вә белә никаһлар халг арасында бәәнилмир. Евләнәннин кечмишә хас олан бир сыра чәһәтләри (әсәләммәннин кечмишә хас олан бир сыра чәһәтләри) — иғтисади вәзијјәтин вә шәхси мәнафенин нәзәрә алынмасы демәк олар ки, арадан чыхмышдыр. Никаһда вә кәләчәк аилә гурмағ мәсәләсиндә гаршылыглы мәһәбәт, бир-бирини аңлама, һәр ики тәрәфин шәхси ләјәғәти әсәс көтүрүлүр. Анкет сорғулары заманы «никаһа кирмәк үчүн һансы чәһәтләри үстүн тутурсан?» суалына чаваб верәнләрин тәҗриби олага 82 фаизи севки, мәһәббәт, гаршылыглы аңлама, мәнәви-әхлағи сафлығы үстүн тутублар.

Сон вахтларда кәнд јерләриндә никаһа кирмәк үчүн әсәс шәртләрдән бири дә тәрәфләрин чәмијјәттә тутдуғу мөвгә һесаб едилләр. Хүсүсилә али тәһсилли кәнчләрә даһа үстүнлүк верилләр. Апарылан тәдгигатлар сүбүт едир ки, кәнд јерләриндә валидејиләрин тәһрики илә (тәзјиги илә) евләнмә һалларына тәсәдүф едилсә дә. (тәзјиги илә) евләнмә һалларына тәсәдүф едилсә дә. (тәзјиги илә) евләнмә һалларына тәсәдүф едилсә дә. (тәзјиги илә) евләнмә һалларына тәсәдүф едилсә дә. (тәзјиги илә) евләнмә һалларына тәсәдүф едилсә дә. (тәзјиги илә) евләнмә һалларына тәсәдүф едилсә дә. (тәзјиги илә) евләнмә һалларына тәсәдүф едилсә дә. (тәзјиги илә) евләнмә һалларына тәсәдүф едилсә дә. (тәзјиги илә) евләнмә һалларына тәсәдүф едилсә дә. (тәзјиги илә) евләнмә һалларына тәсәдүф едилсә дә.

Гәјд етмәк лазымдыр ки, мүасир әзәрбајҗанлы тоју әнәнәви тојун бир чох элемент вә мәрһәләләрини өзүндә сахлајыр вә мүасир (хүсүсилә кәнд јерләриндә) дөврүн тәләбләринә уғун олага тәқрар едир.

Әввәләчә оғланын атасы (истәр кечмишдә вә истәрсә инди) гоһум-гардашларыны өз евинә чағырыб, онларла мәсләһәтләшир вә фикирләрини өјрәнләр. Мүзакирәдә үмуми разылығ әлдә едилдикдән сонра гыз евинә адам (оғланын халасыны, бибисини) көндәриб, онларә кәлмәк ичәзәси алырлар.

Гыз бәјәниләнән, ады чәкиләнән сонра оғлан еви тәрәфиндән гыз евинә елчи көндәрилләр. Бу елчиләр әдәтән кәндин ағсағгаллары, оғланын әмиси, дајысы, баҗысынын әри вә башғаларындан ибарәт ола биләр. Шүбһәсиз ки, елчи кетмәмишдән әввәл мүөјјән васитәләрдә гыз евинин фикри ајдынлашдырылыр. Бу фикри дә ајдынлашдырмағ әсәсэн оғланын халасы, бибиси вә ја бөјүк баҗысы тәрәфиндән едилләр. Халг адәтинә көрә, гыз

евиндә елчиләрин гаршысына чај гојулур вә сөһбәт башланыр. Бир гәдәр кечкидан сонра елчиләр кәлмәкләрини мөгәсдини гыз сәһибине (атасына, дајысына, әминисинә вә б.) хәбәр верирләр.

* Әкәр кечмишдә мөвчуд гајдаја көрә, гыз евине кәләнләрә бир нечә доға мүәјәһ бәһанәләрлә «јох» чавабы верилридәсә инди вәзијәт дәјишилмишидр. Бу мөсәлә габагчадан кәчкәләр тәрәфиндан һәлл едилдији үчүн разылыг биринчи кәлишдә әлдә едилир; ток-ток һалларда ики доға кәлмәјә еһтијаж олур. Гызин «һәрәси, јә'һин разылыг чавабы алынандан сонра, мөвчуд адәтә көрә, елчиләрин гаршысына ширин чај кәтирилир. Бу заман башга отагла отурмуш гызин анасыны да мөчлисә до'вәт әлиб, разылыг верилдијини она билдирирләр.

Кечмишдә исә адәт башга иди. Гызин разылыгы («һәрәси, «сөз кәсдә») алынандан сонра оғлан еви тәрәфиндан бәхшиш (бәлкә) кәтирилдири. Бу разылыг һәр ики әилдә бөјүк севинчлә гаршыланырды*.

Бундан сонра, јерли адәтә көрә, никаһ фактики һесаб едилир, гыз «нишанлы» әлланырым вә башга бир әилә онун сөзүнү ләнишә билмәздә. Бә'зи рәйонларда бу күндән е'тибарән гыз вә оғлан бирин дикоринини гоһумларына һөрмәт едилр, кизләнир вә онларла растлашмағы арзу етиридиләр. Хыналыг кәндиндә (Губа гәзәси) исә азын чәкилән гыз евлән чыхаркән сифәтини (үзүвүн) кәләгағы вә ја муня илә ертүрдә. Бу адәти биз 1956 вә 1960-чы илләрдә Хыналыгдә олдуғумуз заман да мүнәһилә етдик. Һәтта мун бәлгә бәшиндә сифәтини кәләгағы илә ертүмүш гыздан хәһиш етдик ки, үзүвүн әдәсин шәклинн чәким, разылыг вермәдн. Јерли әһалинин бердиги мә'луматә көрә, гызин бир ушағы оландан сонра о, азын үздә чөлә чыха биләр. Белә бир адәтин сәбәби һәләлик бизә мә'лум дәјишдән, Еһтимәл ки, буралд гызләр «көз дәймәдән» (бәднәзәрлән) гоһумга, кәнар шәхәсләрдән кизләтәтмәк мөгәсдн күдүлүр. Бу, гәдим дөврдә мөвчуд олмуш бир адәтин галыгы да ола биләр. На олурсә олсун, бу адәт Азәрбајҗаннин башга јериндә мүнәһилә

* Бурәкә икн мөсәләни нәзәрдан гәтирмак олмам; әкәр бә'зи әилләрдә (бу, хусусилә явлин әилләрдә аид иди) гызин әрә вероққан икнн разылыгы сәһибиндәләрдә, нисбәтән кәсим вә оғлабәд дикориндә гызларын әрә вероққан разылығлары формал да олсә нәзәрә алынды.

едилмәмишидр вә онун сәбәби кәләчәкдә тәдгиг едилмәлидир.

Јери кәлимишкән бир мөсәләни дә гејд етмәк истәр-дик. Губа гәзәсинин кәндләриндә әсримизин 40-чы илләринә гәдәр бир адәт дә варды. Бу адәтә көрә, ады чәкилмиш, јахуд нишанланмиш гызы әиләсинин вә хусусилә дајысынын разылыгы илә үзүнә ағ вә ја гирымзы кәләгағы салыб нөвбәти бир тојдә о, надирдылар. Оғланни тојдә иштирак едән гоһумлары гызә шабаб верир, пуду чаваби кәләгајысынн учларына баглајыр вә әлләрини долдурудулар. Мөвчуд адәтә көрә, гызин әлләринә јығылан пуллар хәндәләрә, кәләгајысынни учуна бағлананлар исә өзүнә чатырды. Ел адәтинә әсәсән, һәмин пуллар гызин чәһизинә хәрчләнирди.

Истәр кечмишдә вә истәрәсә инди тојун «ширин» адәтиндән сонракы пилләсә «нишан» мәрәсимидир. О да «ширин» кими оғлан евнин хәрчи (мадди көмәји) илә баша кәлир. Гыз евине апарылан шәјләр ичәрисиндә әрзаг маллары илә јанашы, палтар вә башга шәјләр дә олур. Лакин чох вахт нишандә истәнилән шәјләрни мигдары о гәдәр чох олур ки, бу, бүтүнлүкдә совет һәјәтдәри гәриш ганууларина үјүн кәлир. Бу барәдә јерли мутәбуатдә доғәләрлә сөһбәт кетмишидр. Онлардан бирисинә мүнәһилә едәк. «һәрәси» аладан сонра гыз тәрәф нишан мүнәһилә вә тәләбләрини ирәли сүрүр: «Алды баш һәјван, он дәст палтар, дөрд чүт ајатгабы, «һәздә апарылан үзүк, саат үчүн «јолучу» голбаг, ики кисә ун, бир сирға, саат үчүн «кәләчәк» голбаг, ики кисә ун, бир кисә дүјү, бир кисә гәнд, бир гуту јаг, үч килограм чај, 40 литр чыхыр, 20—30 литр араг вә с.» (Ә. Көјәзәли. Белә евләнмәк олар? «Азәрбајҗан кәчкәләр», 21 феврал 1978). Мүәллифин бу мә'луматынын Газах—Кировабәд зонасына аид олмасина бәхмәјарәг, республикәмизин башга јерләриндә дә вәзијәт бунун кимидир. Башга бир «нишан» сивәһисыны мисал кәтирә биләрик: бир брилјант үзүк, брилјант сирға, гызыл саат, гызыл голбаг, ијирми дәст палтар, ики палто вә үстәлик нишан хәрчи (ширинјјатә вә башга шәјләрә сәһф едилән мәбләг нәзәрә алынамагла). Белә бир «нишан» бусаты дөрд вә ја беш мин манатә баша кәлир. Шүбһә јохдур ки, «нишан» адәти ләзимдыр, јашамалыдыр, лакин мүнәһилә

бәүндә чәмләшдирән мурәккәб мәрәсимдир. Бу чәһәт өзүнү, хусусилә шәһәрләрдә (Губа, Шамахи, Шәки, Кировабад, Баки, Нахчыван вә с.) даһа ачыг бурузә верир.

Тојуи мадди чәһәти дә чоһ мурәккәбдир. Бура бажрамлыг (бајрамлар) вә тәнтәнали күнләрдә гыз евини кәндәрилән бәхшиш), бәлкә (гызини «нәси алынандан сонра илк бәхшиш), бағбашы (бағин илк мейвәләриндән нүбәр), биби јолу (кәлине тој парчасы кәндәрендә оғлан тәрәфиндән бибијә һәдјијә едилән палтарлыг парча), ана јолу (кәлинин анасына верилән һәдјијә), парча бичини пажы (палтар кәсидән күн оғланни гыз евини кәндәрдји әрәз), башлыг (кәлини үчүн верилән һагг), газан үстү, кәлини бәзәјонләрә, кәлини ата евиндән (гапыдан) чыхарыланди, кәлини апараркән онун гаршысыны кәсәнләрә верилән пул, кәрдәк пулу, нәмәр (гардышыгы кәлини үчүн апардыгы паж), үзә чыхды пулу вә с. дикдир.

Бу дејиләнләрә әмәл етдикдә (әмәл етмәк исе вачиб сајылыр) бәјүк хәрч тәләб олуур, бунун дә нәтичәсиндә көрүлән һазырлыгдан асылы олараг бә'зән тојларын вахты узадылыр. Чәкилән хәрчләрин јерини долдурмаг, һәм дә әләвә кәлир әлдә етмәк үчүн пуллу тојлар кениш дәб салынымышдыр. Тојлар кечмишдә әдәтән пажыздә вә ја гыздә (Абшерон) тәшкил едилдири. Бу заман анлә артыг һансы имканлара малик оламасыны вә мөдакхилини миғдарыны билдири. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, шәһәрләрдә олдугу кими, инди кәндләрдә дә тојларын чохусу 8 Март, 1 Мајдә, Новруз бажрамы күнләриндә кечирилыр. Етнографик материаллар кәстәрир ки, тојуи вахтыны мурәјәнләшдирмәк мәсәләсиндә гәдин дөврдә ријәт едилән «гадаған» күнләри инди дә бә'зи јерләрдә сахланылыр: мәһәррәмлик вә сифәр әјләры заманы дини әгидәјә көрә тој етмәк мәсләһәт көрүлмүр. Бундан башга, әкәр кәнддә тојдан бир нечә күн әввәл адам вәфат етмишсә, әдәтә көрә, онун гоһумларындан ичазә (разылыг) алыныр. Кечмишдә олдугу кими, тој һәфтәнин истәвилән вә арзу олуан күнүндә тәшкил олуур. Хүсусән шәһбә вә истираһәт күнләринә үстүндүк верилди. Кечмишдән фәргли олараг, тојуи мүддәти чоһ ихтисара салынымышдыр. Әкәр әввәлләр тој 3—7 күн кечирилдиһисә, инди 3 күндән чоһ давам едән тојлара тәсәдүф едилмир.

Јазылы әдәбијатда гејд олуур ки, кечмишдә вардәли анләләр 7 күн тој едилдиләр. И. Сарабски Абшерон тојууну тәсвир едәркән јазыр: «Дөвләтләрини тоју 7 күн, 7 кечә давам едәди. Тојуи биринчи кечәсиндә мәһәлләнин чаһыллары ихтилат едир, икинчи кечәсиндә плов јејдиләр. Үчүнчү вә дөрдүнчү кечәдә мәһәлләни ағсаггалларыны вә чаванларыны чагырыб онлара дә ејни гәјдә илә плов верәдиләр. Бешинчи, алтынчи кечә таныш, дост, ашна јығылыб ихтилат едәр вә јеңә плов јејиләди. Једдинчи кечә исе моллалары вә ағсаггаллары чагырыб плов верәдиләр. Бә'зән тојуи ахырында шәһсәвән (јаалыны бир нөвү иди—Һ. Г.) ојуну да ојнајардылар»¹⁰⁰. Варлыларда тојуи једдә күн вә даһа чоһ давам етмәси барәсиндә Салжан материалларына әсәсән Н. Калашев дә мә'лумат верир¹⁰¹.

Јери кәлимишкән, тојла әлағадар олан даһа бир нечә мәсәлә үстүндә дә дурмаг истәрдик. Ән әввәл бир ики анләнин разылыгы илә тојуи күнү тә'јин едилдири. Тојла бир нечә күн галмыш шәриәт јолу илә кәбин кәсдирмәк үчүн никаһи кирәиләрини вәкилләри әрмилди. Сонра сағдыш (субај) вә солдыш (төчрүбәли, јашлы) сечилдири. Бә'зи јерләрдә, хусусилә шимал-гәрб зонасында буларә «јанчи» дејилдири. Тојла ики күн галмыш оғлан евиндә «мәсләһәт» ады илә јығынчаг чагырылыр вә бурада тоју идәрә едәчәк адам (онун бир сыра јерли адлары вардыр: хәлфә, сөрпәји, тој башы, тој бабасы, ајағүгәтү, хан вә с.) тә'јин олуурду.

Бу һазырлыгдан сонра оғлан евиндә «палтар» ады мәрәсим тәшкил едилдири. Бура оғланни гадны гоһумлары дә'вәт олуурду. Онлар палтарлыг маллара вә һазыр палтарлара бахыр, мәсләһәтләшир, һәр шәји солигәјә салыр, онлары гыз евинә апарырдылар. Ораја дәрзи дә'вәт олуур вә бу әдәт «палтар кәсди» ақланырды. Оғлан евинин гадыналары зијәфәтин сонунда гыздә бәхшиш (дүшәркә) верилдири.

Тојла бүтүн кәнд чамааты, ејни заманда кәнар шәһәрләрдән вә гоһшу кәндләрдән гоһум-ағраба дә'вәт олуурду¹⁰². Ә. Әләкбәров јазыр ки, Нахчыван маһалиндә тојла кәләнләрини һәрәси бир тојуг кәтирирди. Јыгылан шәјләр бәхшиш сајылыр, чарма пуллари исе тојдакы адамларын гонағлыгына сәрф едилдири. Тојуи биринчи күнү бә'зи јерләрдә «мәса бозбашы» (ел бозбашы) ады

бы», «Төркөмө», «Чежраны» эсасөн тој вә бајрамларда ифа олунады.

Адетө көрө, тој заманы гоһум вә рәфиғәләри кәлини рәгсә дө'вәт едирдиләр. Чох вахт кәлини нисбәтөн зәриф вә үрәјәјатимли «Вағзалы» рәгсини ојаһырды. «Вағзалы» рәгси бир нов символик оларак ата евиндән көмөји ифадо етдијиндә кәлини ојаһаркөн бә'зән кәдәр-ләкәр, һотта ағлајарды. Дикәр ән'әнәви рәгсләрдән бири «Кәлини атланды» адланырды ки, ону кәлини ата миндириб атасыкылдән бәј евинә јола саларкөн ифа едәр-диләр. «Узуи дәрә» рәгси ән гәдмн халғ рәгсләримиз-дән сајлыр. Мусигчиләрин фикринчә, «Узуи дәрә» рәгси Гарабағда Ағдам илә Кәрвәнд кәндинин арасы-дакы «Узуи дәрә» адлы јерин адындандыр. Кечмишдә кәлини бу дәрәдән кечирәркөн бәјни арвад гоһумлары онуи гаршысында һәмни рәгси ифа едәрминшләр¹⁰⁵. Гејд етмәк ләзимдыр ки, бу рәгс һағгында «Гағғаз халғла-ры» этнографик әсериндә до ма'лумат верилди вә көстә-рилди ки, «Узуи дәрә» сырғ тој рәгсидир¹⁰⁶.

Азәрбајҗанлылар арасында ән кениш јајылан күт-ләви халғ рәгсләриндән «Јаллы» һәм тој заманы, һәм до хүсусилә мәнсул бајрамларында кениш сурәтдә ифа едилирди. Кәлини бәзәдиләркөн гызлар вә арвадлар чох мөшһур олан «Ахышта» вә «Күлүмәј» маһныларыны оху-јардылар. Ләкәркөн зонасында кәлини бәј евинә апарар-көн «Ағлама чејран баласы, ағлама», јахуд «Оғлан аны-сы кәләр чарғат бағлар» вә б. бу кими маһнылар оху-нурду¹⁰⁷.

Бурада биз Нахчыванда јајылан тој рәгсләри вә маһ-нылары һағгында даһышмајачағыг. Чүнки бир чох рәгс вә маһнылар ејнилә Азәрбајҗанын дикәр зоналарында-кы кимидир. Ләкин Нахчыванда «Тулум» адлы нафәсли адет кениш јајылмышды. Һалбуки һәмни адетә Азәр-бајҗанын башга јерләрдә дәмәк олар ки, тәсадүф едилмир. Илк дәрә матбуатда һәмни мусиги адети һағ-гында 1963-чү илдә бу сәтирләрин мұәллифи атрафлы ма'лумат бермишләр (Вақы гәз., 25 феврал 1964-чү ил).

Сон илләрә гәдәр Нахчыванда бајрам вә тој тәнтә-нәләри һәмни мусиги адетинин мұшәјәти илә кечире-ләрди. Хүсусилә «Јаллы», «Көчәри», «Хорәј», «Гүләј», «Лочимәнә», «Тулуму» вә башга рәгсләри тулумсуз ифа етмәздиләр. Һазырда исо һәмни адет дәмәк олар ки, сырадан чырмағ үзәрди.

Кечмиш тојлара хас олан мәрһәләрдән бири дә мәрһ мәсәләси иди. Бу, һәр ики тәрәфин вәкилләринини вә вә-лидәјиләринини иштиракы илә һәлл едилди. Кәбин ка-ғызына чәһизни сийаһысы, ги'мәти вә мәрһи миғдары јазылыр, оғлан вәкилләри она гол чәкирдиләр. Оғлан бу кағызга гол чәкмәкдән имтина етдикдә тој позулуру-ду. Буна чох надир һалда тәсадүф едилдири, чүнки мәсәлә габағчада һәлл едилди, онун формал тәрәфи ичра еди-лирди. Мәрһ кағызы адетөн гызын аһасында, аһасы ола-мдыгда, гардашында вә ја даһысында сахланылырды.

Һ. Сарабекни јазыр: «Бир нечә һәфтәдән сонра һәр ики тәрәфин (оғлан вә гыз евинин) вәкилләри мәрһәлә мол-даларынын јанына кәдиб кәбин кәсдиридиләр. Кәбин һаллы-һалына көрә иди: 51, 101, 201, 301, 501, 1001, 2001 гызыла гәдәр оларды. Бә'зән гудалар бууну үстүндә ду-ғызыла гәдәр оларды. Бә'зән гудалар бууну үстүндә ду-ғызла гәдәр оларды. Иш позулар, үзүју вә дувагы керјә јәлишмәздиләр вә сонра бир нечә мәрһәлә мө'тәбәрләри-нин иштиракы илә иш дүзәләрди. Кәбин кәсидиб гурта-рарды»¹⁰⁸. Белә вәзијәт Бақыдан башга дикәр јерләр-дә до мөвчуд иди. Мәрһдә көстәрилән миғдар вә кәли-нә чәһизни онуи шәхси малы һесаб едилдири. Гәдмнә һеч бир тәгсир олмадан әри бошајыр вә јахуд евдән говурдуса мәрһи миғдарыны вә чәһизни она гајтармага мөчүр иди. Нахчыван МССР-дән топланан этнографик материаллар көстәрир ки, буранын бир сыра кәндләри-ндә (Гарабағлар, Шахтаһты вә с.) мәрһдән башга ејни заманда «Һештијәк» (сәккиздән бир) адлы мәбләг до мөвчуд иди. Јә'нин киши сәбәб олмадан арвадыны боша-дыгда мәрһдә јанаһы, ев до даһил олмагла мұқәләфиј-јәтин сәккиздән бирини вермәли иди. Чох вахт мәрһи гәј-нәмоти чох јухары олдуғу үчүн ону кери гајтармағ гәј-ни мұмкүн олурду. Бу сәбәб көрә до бир чох кишилар өз гәдмнләринин бошамағ мәсәләсиндән чәкиридиләр. Әкс тәғәдрдә әкәр гәдмн өзү бошамағ истајардисә «кә-дә биним һалал, чачым аада» дейиб, атасыкылә кәдиб, белә олдуғда онуи чәһизни вә мәрһи гағсыздырды. Ушағлар до ата илә гәдләрди. Мәрһдән әсас мәрһдә аиләләрин мөһ-лә ата илә гәдләрди. Мәрһдән әсас мәрһдә аиләләрин мөһ-лә камлијини тә'мин етмәк иди. Һәмни адет бу јахылана гәдә мұәјјән рајонларда (хүсуси илә Шәкилдә) гәдә-дисә¹⁰⁹ инди она тәсадүф едилмир. Ләкин бә'зән јерләр-дә рәсми кәбилә јанаһы, чаванлардан кәлини, аиләнин јашлы үзәләри тәрәфиндән онларын кәбининини моллада

да кодирилмәсә һаллары һөләли сахлаһылар. Олармы дедјинә көрә, көбни көсәлмәсә хатирчәмлик олмур, ушаглар ганунеуз сајылар.

Бүтүн тој мүдәттиндә (кечмишдә олдуғу кими) бәј өз сағдыш вә солдыш илә әмисиниң, дајысын, Јахүд да бәјүк бачысынның евиндә кизләнир. Кәлиң дә тој мүдәттиндә ја бәјүк бачысыкылдә, дајысыкылдә, Јахүд дә өз евләриндә јенкәнин мүшәјәти алтында, өз Јахын рафигәләриниң мәчлисидә галыр.

Тојун соңуңчу күнү кәлинин чәһизи оғлан евинә апарылар. һәмнин ахшам башы бүтөв бир гадым* гызә кәлилик палтары кейндирир, она бәзәк верир, башына дувағ атыр. Бу гадына «ағбирчәк» дејилир, о, чох вахт јенкә илә бирликдә кәлини оғлан евинә мүшәјәт едир. Оғлан евиндә тој башланан күнү гызын башына, гадына, әлине вә ајағына хына тојурлар. Буна «хына кечәси» дејилир.

Кәлини бәј евинә апармағ мәрасими истәр кечмишдә вә истәрсә дә инди бир сыра әдәтләрдә Јанашы, мадди әмилләрдә әлағәдардыр. Бу әдәтләр мүәсир дөврдә дә мүәјјән дәјишикликләрдә сахлаһылар. Оғлан евиндән гызә чыхармағ үчүн кәлиң адамларын гаршысыны (дар-пазаны агзында) көсб «нәмәр» адым бөхшин аладан сонра гапыны ачырлар. Гах рајонуңуң икиләләр кечмишдә узун бир шүвүдүн башына көсәлиш тојут кечириб фырылдадырдылар вә оғлан евиниң адамларын-дан бири ону күллә илә вурмалы иди. Јалһыз бундан сонра онлары ичәри бурахырдылар. Бу әдәт бәзән јер-ләрдә «гапы басмасы», «доғгәз пулу» адымыр. Буу Е. Тејләр оғланнң өз арады евинә көчмәси, ја'ни матрархат әдәтниниң галығы илә бағлајыр¹⁰. Оғлан јенкәсини дә (әмидостусу, бачысы, дајыдостусу оғлан јенкәси ола биләр) кәлинин рафигәләри онун јанына бурахырлар (буна «гапы көсди» дејилир), мүәјјән гәдәр пул алыб, сонра ичәри кирмәјә ичәзә верирләр. «Гапы көсди» пулу гызә бәзәјән гадына чатыр. Бу бардә јерли мәркәзи мәтбуатда белә бир мәдүмат дәрч едилмишидр: «Гыз евиндә кечирилән тојда исе оғлан адамы мүтлөг иштирак етмәли, «газан ачма» пулуңу (миглары бәј адамының әлиачылыгындан асмылдыр) вермәлидир.

* «Башы бүтөв» дедикдә әрли вә бүтүн ишләри камил олан јаш-лы гадынар икәрдә тутулар.

һөлә кәлинин бәзәнимәсә үчүн бир чамадан ширинјат, 100 манат да пул лазымыдр. Буу да әдәмк бәјни бор-чудур. Кәлиң оғлан евинә көчүрүләркән «хынајахды» үчүн бәј нәмәр салмадылар. Кәлинин чәр-чәһизи оғлан евинә дашыларкән, «јол кәсән» дә (о да гыз тәрәфдән олу) 20—30 манат гопартмамыш әл чәкмир¹¹.

Кәлини отагдан чөлә чыхартмағ истәдикдә рафигә-ләри ону дөврәјә алыб, күч-бола илә бурахырлар. Кәли-нин дајысы исе гапыны көсб «дајылығ пулу» аладан сонра кәлини апармағ ичәзә верир. Лакин бу иши һәр заман дајы јох, гохумлардан бири дә көрә билир. Кеч-мишдә Шәки рајонуңуң Шин кандиндә кәлинин гохум-лары һүндүр ағачын башына бяр баш соған санчырды-лар вә оғлан евиниң адамлары һәмни соғаны күллә илә вурандан сонра кәлини апара биләрдиләр.

Бундан сонра балача бир оғлан (бәјни гардашы, әмисә, дајысы, бибиси, халасы оғлу ола биләр) гурша-ла кәлинин белини (үч вә ја једдә дафә) бағлајыр. Бу әдәт бајатиларда дә өз әкисини тапмышыдр:

Катирдиләр кәлини,
Бағладылар белини,
Верин бизми кәлини,
Гәјни бағласы белини.

Сонра башындан папағыны чыхарыб кәлинин башына тојур, бу хидмәтинә көрә кәлинин адамлары она бир арахчың, чораб вә башга бир шеј бағышлајырдылар.

Кечмишдән фәргли оларағ кәлиниң дә евиндән јола салынамасы мүәјјән гәдәр сәдәләшдирилмиш, бир сыра салынамасы әдәтләр арадан чыхмышыдр. Мәсәлән, кәли-символик күдәләр вә ја тәндирини башына үч дафә до-нин ата очағынын вә ја тәндирини башына үч дафә до-нин ламмасы, онуң ат вә ја араба илә апарылмасы, кәлинин өзү илә бардагда су көтүрмәси вә саирәјә инди тосадуф едилмир. һазырда, мәсәфәдән асылы олмајарағ, кәли-ни мащанла апарылар. Дүздүр, инди дә кәлиң дәстәсини гаршысыны көсб бөхшин алырлар, лакин бу кечмиш-дән фәргли оларағ тәмиз символик вә зәрафат харак-тери дашыјыр.

Инди дә кәлиң көчәркән јанынча күзкү вә шам (вә ја јанан лампа) апарылар. Лакин кечмишдән фәргли оларағ, күзкүңүң тосадуфун сыммасы вә ја шамын со-мәси бәдбәхт һадисә кими јозулуур.

Азәрбајҗанлыларын гәдәм дүңја бахышына әсасән,

тој шәһлијиндә кишиләrlә бәрәбәр гадымларыни ишти-
рак етмәсидир. Кишиләрин өзүнә гоһум гыз вә гадын-
ларла бирликдә рәгс етмәси кениш доб олмушдур. Бә'зи
районларда (мүһарибәгә гәдәр) бирисинин тојунда кәнд
гызларынын үзүнә кәлагәји салыб рәгсә дә'вәт едәрәк
бармагына үзүк тахмаг (нишанламаг) вә беләликлә,
нишанланма мәрасимини бүтүн чамаатын көзү гаршы-
сында даһа тәнтәвәли етмәк әлоти дә олмушдур. Бу, гыз
вә оғлан сәһибини ајрыча «нишан тоју»ндан вә онун
әлавә хәрчләриндән азад етмәклә, һәм дә нишан мәра-
симинә ичтиман характер веридир.

Јери кәлимишкән гәд едәк ки, республикамызда му-
әсир тәләбләрә шәвәб верән јени тој әдәтләримиз күндән-
күнә артыр, формалашыр вә инкишаф едир. Бу, һәјәти
бир тәләбдир. Лакин бизә белә кәлир ки, тоју бир күн-
лә баша чатдырмаг олар. Буни үчүн кәнд јерләриндә
јарашыглы сәәдәт сарајларыни тикилмәсинә диггәт
вермәк ләзимдир. Тојларда рәгс, мусиги ифасы, ашыг
сөзү илә јанашы, садаладыгымыз илман ојуналары вә халг
әдәтләләри әсас јер тутмалыдыр. Бәј вә кәлини өз тој
мәчлисиндә иштирак етмәлидир. Ән'әсәни тојларымызда
олдуғу кими, кишиләrlә бәрәбәр гадымларыни да тој шәһ-
лијиндә иштиракы вәчбиләр. Тојларда һамынын биркә
охуја билдији маһналар јаратмаг вә онлары јаймаг лә-
зимдир. Бурада сөз бәстәкарларымызындир.

Бә'зи һалларда тоју идарә едән шәхсин сечилмәсинә
дә фикир верилмир. Ајдындар ки, тој мәчлисинин шәһ
вә итизамды кечмәси үчүн сөрәпәјини («ханын») лә-
јәгәт вә исте'ладыны, халг ичәрисиндә һәрмәт вә ивфә-
зүви дә әһәмийәти аз дәјилдир. Онун лапраншы, лә-
нышыгы һәр чәһәтчә нүмунә вә ибрәтәмин әмәлидир.
Мәчлис иштиракчыларынын тәлә фааллыгы, әһвал-и-
һижосинин дәрәжәси мәнә бу әламан зарәфәтчылыгыны
кәнд сәләп ләләмәсинән чох әсмәлидир. Онун дүвәмсүз
һәрәкәтләри чох вахт мәчлисдәкиләрин әһвалыны по-
зур. Тој шәһлији үчүн гурулай магарлар үчүн бә'зән му-
насиб јер сечилмир. Магар харичдән вә дахилдән ләлә-
мы гәјдәдә вә јүксәк сәвнәдә тәртиб едәлмәлидир. Јах-
шы оларды ки, мүмкүн олад јерләрдә тој мәчлис кәнд
вә рајон мәркәзләриндәки клубларда вә мәдәнијәт ел-
ләриндә кечирилсин.

Азәрбајчандә муәсир дәфи мәрасими дин хадимлә-
ри, хүсусилә моллаларыни фәәл иштиракы вә дини гәјдә-
гануна әсәсән кечир. Буна көрә дә бу мәрасимләрдә бу-
күнкү тәләбләрә ајаглашмајан чәһәтләр гәлмәгдә да-
вәми едир. Өлү үчүн бир ил әрзиндә дәрә дәфә еһсан
вермәк (үчүндә, једдәсиндә, гырхында вә иллиндә)* чох
бөјүк маддә вә мө'әввә зијанә сәбәб олур. Бу мәрасим
әсрләр боју динин тој сә'ири әлтиндә олмуш вә бурада ич-
ра едилән бүтүн чәһәтләр дәнә табә едилмишдир.

Гәдәм вә муәсир мәрасимләри мугәјисә етдикдә ај-
дын олур ки, һазыркы дәфи әдәтләринин бир чоху узаг
бир кечмишин—ибтидан дөврүн јадикарыдыр. Лакин
дин хадимләри бу мәрасимләрдә өз идеоложи мәнәфәлә-
ринә ујғун олараг әсәсли дәјишикликләр етмишләр. Бир
чохлары бу мәрасимдә олан зәрәрли чәһәтләри ајыр
едә билмир вә онлара елә кәлир ки, бу әдәтләри олдуғу
кими давам етдирмәк вә јашатмаг ләзимдир.

Гәдәм дөврә ибтидан динин илк формаларындан
бири «анимизм» (руһа инанма) дүвјабашшы олмушдур.
Бу тәсәввур чәндә руһун варлыгы, онун бәдәндән ајры
мөвчудлуғу вә јашаја билмәси әгидәси әсәсиндә мејдан
чыхмышдыр. Илк заманларда руһ бир физик гүвә
кими баша дүшүлүр, ону нәфәс, кәлкә вә санир илә еј-
ниләшдирдирдиләр. Өлүм вә јуху руһун бәдәни мүвәггә-
ти тәрк етмәси кими баша дүшүлүрдү. Ибтидан инсан
гәбидәннән өлүмш бир нәфәрини јухуда көрәндә вә ја
онунла данышандә белә бир фикрә кәлирдә ки, инсан
өлдүкдән сонра куја онун руһу һарадә исә јашајыр, ја
хејир ја дә зәрәр верә биләр.

Руһ һаггында тәсәввүрүн мејдана чыхмасы илә әл-
гәдәр олараг, өлүмә вә мејитә мүнәсибәт дә дәјишир.
Әкәр илк дөврдә өлүмә әбди бир јуху кими бахылар-
дыса, сонралар адам өләркән руһунун јашәдыгы дүшү-

* Бә'зи јерләрдә—Шәки, Вартәшәндә—бу јахынара гәдә
әлән биринчи күндә дә еһсан вермәк әдәти мөвчуд иди.

нудујундэн она гагы көстәрмәк фикри мејдана кәлир вә тодричәи «ахирәт дунјасына» инам мәфкурәси инкишаф етмәјә башлајыр. Буни да тәсири алтында өлү басдырма илә алағәдәр бир сыра адәт вә морасимләр јараныр. Соиралар дин хадимләри тодричәи бу ибтидаи адәтләрә аһини рәик вермиш вә өз мәнәфәләринә табе етмишләр. Мәселән, оилар сүбүт етмәјә чалышырлар ки, куја адам өлөндән соира руһу јашајыр вә үч күн мүддәтиндә еһнә илә кәлиб, баш чәкир ки, көрсүн евдәкиләр ону јад едир, ја јох. Буна көрә дә оилар өлү үчүн үчүнкү күн еһсан вермәји ләзим билирләр. Одур ки, кечмишдә вә бәзи јерләрдә инди дә үч күн мүддәтиндә өлүнүн гоһум-әгрәбәси ону еһнә јемәк-ичмәк кәтирирләр.

Елми тәдқиғатлар көстәрир ки, рөгәмләр барәсиндә јаранымыш тәсәввур чох гәдим тарихә маликдир. Белә тәсәввур илк дәфә (бир нечә миң ил бундан әввәл) ки-чи Асијадә мејдана кәлимиш, бурадан ән гәдим јунанлар ичәрининә, орта әсрләрдә исә Авропа өлкәләринә јайылымышдыр. Антик дөврүн мәшһур аһими Пифагор «рөгәмләр дунјаны идәрә едир» фикрини ирәли атымышды. О, ерамыздан әввәл өз һәмфикирләринин мәктәбини јаратмышды. Пифагорчулар белә һесаб едирдиләр ки, һәр бир чисмин әрхасында мүтләг мөјүзјән рөгәм дурмушдур, руһлар киһи рөгәмләр дә инсанлара хошбәхтлик вә бәдбәхтлик, хејир вә шәр котирә биләр, аһчаг билмәк ләзимдыр ки, бу рөгәмләрдән һансы зәрәрли, һансы хејирлидир. Пифагорчуларә көрә, ән јүксәкдә бир (тәк) рөгәми дурурду, о, һәр бир һадисәнин башлангычы (һәтта дунја вә алаһларын да) сәјлидр, иһи рөгәми исә өзү илә севки, кәбиһи вә иттифағ көтирән һесаб едиләрди. Јазым мәһбәзләрдән мәлумдур ки, гәдим халғларын һәрәсинин өзүнәмәхәсус мүғәддәс рөгәми олмушдур: түркләрдә—үч, једди вә доғгуз, ариләрдә—үч, једди вә гырх, сәвиләрдә—једди, гәдим Мисирдә вә Јунаныстанда—он иһи вә с. Нағылларымызда ишләвән «үч бачы», «үч гәрләш», «үч дия», «үч гыз үч отагда отурмушду» вә с. ифәдәләр үч рөгәминә мүнәсибәт билдирир. Еһтимал ки, үч рөгәминин мүғәддәсләндирилмәси илк әввәл тәбнәтлә, јәһни фәсилләрин үч ајдан ибарәт олмасы илә бағлы иһини.

Соң вахтлара гәдәр Азәрбајҗанын бир чох рајонунда өлүнүн гәбри үстүндә вә ејни заманда өлү јујулан

јердә (гүсл јериндә) үч кечә шам јандырылырды. Бу адәт зәрдүшт дининин бир галыгы киһи кәлиб бизә чатымышдыр. Куја үч күн, үч кечә киһсәсиз вә һимәјәтә галандан соира дөрдүнүч күн өлүнүн руһу һимәјәтә алыныр вә әдаләт мәһкәмәси гурулулр. Аһчаг бу үч кечә әрзиндә диләлр (Авестја әсәсән оилар гәраһлыгы севән вә ишығдан чәкинов варлығлардыр) өлүнүн руһуну зорла фәналыға дәвәт едирләр. Јандырылышы шамлар исә руһлары үч кечә бу зоракылығдан гоһујуш. Бу адәтә јалһыз үч күн вә үч кечә ријәт едилмәсинин сабаби одур ки, бир сыра гәдим халғларда (ариләрдә, түркләрдә) үч рөгәми мүғәддәс һесаб едиллирди.

Једдинчә күндә верилән еһсан да једди рөгәминин мүғәддәслији илә алағәдәрдыр. Бу рөгәм исә һәлә неләм дининдән чох-чох әввәл антик дөврдә дә мүғәддәс һесаб едиллирди.

Гырх рөгәминин мүғәддәслији артыг туһч дөврүндән, јәһни ислам дининдән чох-чох әввәл мәлумдур. Јунан тарихчиси һеродотун әсәриндә белә бир факта тәсәдүф едиллир: скифләрдә бир шәхс өлдүкдә ону гырх кәндә апарырдылар вә һәр кәндә апараркыи чамәат ону о бири кәндә мүшәјит едилди. Беләликлә, гырх кәндән өлүн кәндә мүшәјит едилди. Беләликлә, гырх кәндән өлүнү басдырыр вә һәр кәс гәбир үстә бир оууч торпағ атыр, бәдәликлә, өлү үзәриндә һәјүк курғанлар (топәләр) јаранырды. Белә тәпәләрә һазырда да Азәрбајҗанын ләр) јаранырды. Белә тәпәләрә һазырда да Азәрбајҗанын ләр) јаранырды. Бу адәтин галыгы бир сыра рајонларында раст кәлирди. Бу адәтин галыгы инди дә јашамагда давам едир. Белә ки, өлү үчүн гырх еһсаны (гырхыһи) вермәклә јанашы, дәфи заманы һәр кәс бир оууч торпағ көтүрүб гәбриһи иһнә атыр. Бурадан көрүнүр ки, гырх рөгәминә олан мүнәсибәтә соиралар дини рәик верилимишди. Нағылларымызда ишләвән гырх күн, гырх кечә күләшмәк, јатмағ, јол кетмәк, тој етмәк, «гырх шагга әт, гырх тулуғ су», «гырх көзәл», халғ арасында сөјләвән «јаланын өмүрү гырх күн олар», Гырхбулағ, Гырхгыз, Гырғ гулдулр вә с. ифәдәләр еһтимал ки, гырх рөгәминә олан мүнәсибәтлә алағәдәр јаранымышдыр.

Ислам дини (башга рәсми динләр киһи) өзүндән әввәл мөвчуд олмуш бир сыра ибтидан дини ајинләри (даш, ағач, су, металл бағлы оланлары вә с.) гәбул едиб, оилары өз мәнәфәјинә табе етдији киһи, рөгәмләр һағгында олан гәдим тәсәввүрләри дә бу шәклә салмыш-

камьда гәбиристанларын абадлығына аз фикир верилди. Онларын јерлөшдији эрази, ора кедән јоллар јахшы өзәјјәтдә дејил. Әксәр гәбиристанларын һасары олмадыгы үчүн ораја мал-гара кирир, гәбир дашларынны јыхыр, јери зибиләјир. Гәбиристанларын чохунда јаһыллыг јохдур, су чәкилмәмнишдир, нәтәмизлик нәзәр чарнир. Әкәр биз сағлығында һөрмәт етдијимиз бир адамн хатирәсини әәиз сахламаг истајириксә, о заман онуи мазарына гајғи көстәрмәли вә чалишмалыјыг ки, гәбри һәмишә сәлигәли сахлансын, отрафинда агачлар, чичәкләр әкилсин, су чәкилсин вә с.

Гәбир башдашы дүәәлтмәк (хүсусән кәндләрдә) өзүк чәтинликләрә олағадардыр. Бу дашлар бә'ән өзү үчүн ишләјән усталара сифариш верилди, онлар да һеч үчүн идәрәјә табә олмадығлары үчүн һеч бир кәсә һесабат вермирләр. Республикамызын һәр јериндә маһир даш усталары јашајыр, онлары е'малатханаларда бирләшдириб, нәники башдашларынны, һәтта башга мә'мулатлары да рәси сифариш вермәк олар.

Јухарыда дејиләнләрдән ајдын олур ки, республикамызын бә'ән јерләриндә вахты өтмүш, мүәсир һәјәт тәрәзине лајиг олмајән көһнә мәшәт әдәт вә ән'әнәләринини бир гисми һәлә дә сахлалмағда давам едир.

Зәрәри әдәтләри ләғв етмәк үчүн ән јахшы вәсәит јени әдәт вә ән'әнәләрин мәшәтә даһа чидди дахил олмамыны вә һаким мәғгә тутмасыны тә'мин етмәкдир. Јени инсан тәрбијәсинә хидмәт едән әдәт вә ән'әнәләринини јарадылмасы, тәблиг едилмәсә коммунизм гурумулуғу вәзифәләри силәсиләсинә дахилдир.

Јухарыда дејиләнләрә јеқун вурараг, демәк олар ки, Совет һакимвијәти иләрриндә Азәрбајҗан кәнд аиләсини мәшәтиндә көкүл дәјишкәликләр баш веришдир. Етнографик материаллар субут едир ки, индики тарихи мәрһәләдә дә аиләнин мәшәт вә мәдәнијәтиндә вәчиб дәјишкәликләрин кетмәсә давам едир, булар да өз һовбәсиндә кәндә шәһәр аилә мәшәтә арасында одаи оксиклијин арадан галдырылмасына кәтириб чыхардыр. Азәрбајҗан кәнди, хүсусән сән индиликләрдә ичтималингисәди һәјәт сәвијәсини дөимәдән јүксәлтмәсә илә сәчијәләнир. Әмәјин мәһсуудлардыгы артыр, кәнд әһәлисини тәһсил сәвијәсини мүнтәзәм јүксәтир, кәндә бу вахта гәдәр мә'лум олмајән вәшәләр вә ихтисаслар мейдана кәлир. Буна мугабил олараг кәнд аиләсини мәшәтә, онуи гурулушу, вәзифәләри дәјишир, аилә дахилдә јени тарихылығы мүнәсибәтләр јаранир, аилә башчысы мәфһуму јенә әһәмијәт кәсб едир вә саира.

Јардычы тәсәрруфатн вардыгы, кәндләрин ичтиман тәсәрруфат мадди нә'мәтләр истәһсалы илә биләвәсәтә мәшгул олмалары, кәнд аилә үзләрини тәкчә гәһумлуғ алағаләринә көрә јох, һәм дә ичтиман тәсәрруфатда биркә иштирак етмәләринә көрә бирләшдиришишдир ки, бу да кәнд аиләсини бир ичтиман истәһсал өзәји кими шәһәр аиләсиндән фәргләндирдир. Оду ки, кәнд аиләси, јухарыда дејиләји кими, бир сыра ән'әнәни хүсусән јәтләри өзүндә сахламишдыр.

Кәнд аиләси һазырки дөврдә артыг өзүңү кечмиш шәхси истәһсал вәзифәсини итирмиш, ев мәшәтинини тәшкил вә истәһлаккә мәшгул одаи өзәјә чәвилмишдир. Аиләнин индики мадди рифаһы аилә үзләрини сәлјиндән дејил, онларын чәмијәтдә ичра етдикләри фәјдалы әмәкдән асылдыр. Бууула белә, аилә үзләринини асудә вахтынн тәшкилдә, мә'нәви јахшылыг, бир

бирinə gəlgə, gərşıylıgлы jərdəm və övünəməхуеуе əhval-ruhiyyəsinin jəradımlımasında aیلənin хуеуе rолу да-на да ərtımyşдыr.

Авторитар аیلənin (айлənin башчысына табе олан və онун бүтүн дедиклəринин jеринə jетирən айлə) jени айлə, үзвлəри бəрəбər һуғуға малик олан, gərşıylыглы мəнəббət зəмининдə инкишаф едən сосналист айлəsi əвəз етмишдир. Айлəнин тəркиби (вə jа гурулушу), демəк олар ки, сабитлашмиш, 1959-чу илдə 4,5, 1970-чи илдə 5,1, 1979-чу илдə дə 5,1 нəфəрдən ибарət олмушдыр. Бу вəзијјət аз дəјишкликлə сонраки илəрдə дə давам ет-мəклəдир. Сосналист айлəsi əсəрин биринчи фəслиндə шəрһ едилən бир чох дини бахышлардан və кечмишини галыгларындан азад олмушдыр. Муасир айлədə он'əнə-ни мəншəтин бир сыра мütəрəгги, тəрбијјəви əһмијјətə малик бəјрамлары, ојунлары, əјлəнчəлəri, адət və мərə-симлəri сахланмыш və онлар дəврүмүзүн тəлəблəринə ујғун тəрэдə (шəкилдə, формада) инкишаф етдирилir.

¹ Маркс К., Енгелс Ф. Сочинения асарлəri: 2 чилдə.—Баки, 1953. ч. 2, с. 239.

² Бабајев Р. Губа шадаринин тəлəтлəri.—Баки, 1946.
³ Агашишова М. Семейный быт азербайджанцев в прошлом и настоящем (по мат. Халданского р-на). — М., 1953; Гейбуллаев Г. Семейный быт азербайджанцев (по мат. Кубинского р-на). — Баку, 1964; Ахмедов А. Семья и семейный быт азербайджанцев (историко-этнографическое исследование по мат. Дманисского р-на ГрССР). — Баку, 1970; Садыков А. Пережитки семейной общины в Восточном Азербайджане в конце XIX — нач. XX в. (по этнографическим мат.); Автореф. дис. канд. ист. наук. — Баку, 1970.

⁴ Маркс К., Енгелс Ф. Сочинения асарлəri, ч. 2, с. 219.

⁵ Ленз орада, с. 231.

⁶ Косвен М. О. Семейная община и патронимия. — М., 1963.

с. 6.
⁷ Описание Российских владений за Кавказом («Обозрение»), вып. I—IV. СПб., 1836; Дубровин И. История войн и владения русских на Кавказе. — СПб., 1871. т. 1, кн. 2, с. 368; Сб. сведений о Кавказе.—Тифлис, 1880, т. V; Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края (МИЭГКЗК), т. I—VII; Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлечение из посемейных списков 1886 г., Бакинская губерния. — Тифлис, 1893 и др.

⁸ Ширванская провинция. — Обозрение, вып. III, с. 87.

⁹ Дубровин И. Костарилан əсəri, с. 368¹.

¹⁰ Свод статистических данных о населении Закавказского края, Бакинская губерния. — Тифлис, 1893, с. 195.

¹¹ Сб. свед. о Кавказе. — Тифлис, 1880, т. V, с. 165.

¹² Ленз орада.

¹³ Котларевский П. В. Экономический быт государственных крестьян северной части Кубинского уезда Бакинской губернии. — МИЭГКЗК, Тифлис, 1886, т. VI, с. 321.

¹⁴ Косвен М. О. Костарилан əсəri, с. 7.

¹⁵ Садыков А. И. Пережитки семейной общины в Восточном Азербайджане в конце XIX—нач. XX вв. (по этнографическим мат.); Автореф. дис. канд. ист. наук. — Баку, 1970.

¹⁶ Ахмедов А. К. Семейная община у азербайджанцев в конце XIX—нач. XX ввек (по мат. Панкентского р-на Грузии). — Докл. АН Азерб. ССР, 1967, т. XXIII, № 6, с. 85—89. Ленз олуи. О пережитках большой семьи г. Шеки. — В кн.: Итоги военных археологических и этнографических исследований за 1972 г. в АзССР (тезисы докл.), Баку, 1973, с. 54—55; Ленз олуи. О терминах се-мейной общины азербайджанцев.—Мат. к сессии, посвященной археол. и этногр. исследованиям 1970 г. в Азербайджане, Баку, 1971.

с. 55—56; *Садыхов А. Н., Гейбуллаев Г. А.* О пережитках большой семьи в дореволюционном Азербайджане (по мат. сев.-пост. Азербайджана). — *Мат. сессия, посвященная археологии и этнографии, исследования 1964 г. в СССР*, Баку, 1965, с. 181—182; *Садыхов А. Н.* Имущество большой семьи в Азербайджане в дореволюционный период (конец XIX—нач. XX вв.). — *Уч. зап. АГУ, Сер. ист. и филос. наук*, 1960, № 7, с. 67—73 и др.

¹¹ *Гейбуллаев Г. А.* О пережитках больших семей в XIX веке в Азербайджане. — *Азерб. этногр. сб.*, II вып., Баку, 1955.

¹² *Бах: Садыхов А.* Костарилан автореферат, с. 15.

¹³ *Анчабадзе О. Д.* Старинные поминки. — *Сов. этнография*, 1982, № 1, с. 133.

¹⁴ *МИЭБ КЗК*, 1886, т. III, с. 59.

¹⁵ *Косев М. О.* Костарилан эсери, с. 97.

¹⁶ *Еванджиев С. А.* Исследования по истории учреждения в Закавказье. — *Кавказ*, 1889, ч. I, с. 1.

¹⁷ *Энгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства. — *М.*, 1961, с. 144.

¹⁸ *Ашев Ф. К.* вопросу о городском управлении в Азербайджане во второй половине XVIII в. — *Докл. АН Азерб. ССР*, Баку, 1957, № 11, с. 24.

¹⁹ *Ахмедов А.* Пережитки патронимических отношений у азербайджанцев (по мат. Дманисского р-на ГрССР). — *Азерб. этногр. сб.*, Баку, 1977, III вып., с. 175.

²⁰ *Косев М. О.* Костарилан эсери, с. 178.

²¹ *Еванджиев С. А.* Костарилан эсери, с. 88.

²² *Маркс К., Энгельс Ф.* *Соч.*, т. XXVII, с. 605.

²³ *Бах: Гейбуллаев Г. А.* Азербайджанда еялагам шикарлар нагдига—Азерб. этнограф. моммуеси, Баку, 1977, III буратилмиш, с. 160—173; *Язов огул*, Азербайджанда еялагаминан маншарина давир—Азерб. ССР ЕА маърузалари, 1969, ч. XXV, № 12, с. 54—58.

²⁴ *Токарев С. А.* Ранние формы религии и их развитие. — *М.*, 1957.

²⁵ *Косев М. О.* Этнография и история Кавказа. — *М.*, 1964, с. 113; 1961, с. 25—26; *Гайдарова С. М.* К вопросу о тухуме и большой семье кавказских кумыков. — *КСИЭ*, 1951, вып. XIV, с. 78—79.

²⁶ *Хонинев Х. М.* К вопросу о тухумах, сельских общинах и волонных обществах Дагестана в XIX в. — *Уч. зап. ин-та ист. яз. и лит. Даг. фил. АН СССР*, М., 1956, т. III, с. 44; *Першица А. Н.* Из истории патриархальных форм брака. — *КСИЭ*, 1955, вып. XXIV.

²⁷ *Маркс К., Энгельс Ф.* *Соч.*, т. II, с. 254.

²⁸ *Гаскларовен А.* Закавказьский край—СПб., 1857, ч. I, с. 156; *Беляничев Б.* Селение Салахлы. — *Сб. мат. для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК)*, 1882, т. I, с. 107—108.

²⁹ *Каланкатлави М.* История Агаан. — *СПб.*, 1861, с. 67.

³⁰ *Семенов И.* Как возникло человечество. — *М.*, 1966, с. 509—511.

³¹ *Бах: Эванджиев Р.* Шанжа еялагам адатлори—Эдабият моммуеси, 1946, № 2, с. 103.

³² *Трофимова А. Т.* Из истории семьи азербайджанцев Апшерона (1920—1950 гг.). — *Кавказ. этногр. сб. (КЭС)*, М., вып. IV, с. 184.

³³ *Майсуров М.* Несколько сведений о религиозных обычаях

мусульман-шинтов. — *Кавказ*, 1960, № 25.

³⁴ *Маркс К., Энгельс Ф.* *Соч.*, т. III, с. 174.

³⁵ *Алекперов А. К.* вопросу об изучении культуры курдов. — *Тр. АзФАН СССР*, Сер. ист., Баку, 1936, т. XXV, с. 61.

³⁶ *Алекперов А.* Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. — *Баку*, 1960, с. 125.

³⁷ *Язов орада*, с. 245.

³⁸ О нравах и обычаях среди мусульманского населения некоторых местностей Закавказья и Северного Кавказа к бережным, рождением и новорожденным.—*Мед. сб. Кавк. мед. об-ва (прилож. к журн.)*, 1905, с. 103.

³⁹ *Чуркин Г.* Талиши. — *Изв. Кавк. ист.-археол. ин-та*, Тбилиси, 1926, т. IV, с. 60.

⁴⁰ *Эванджиев Р.* Костарилан магала, с. 110.

⁴¹ *Атавар сузу*—Баку, 1956, с. 8.

⁴² *Маркс К., Энгельс Ф.* *Соч.*, т. III, с. 191.

⁴³ *МИЭБ КЗК*, 1887, т. VI, ч. II, с. 368.

⁴⁴ *Язов орада*, с. 367.

⁴⁵ *Низами Кичикли*, Искандарнама.—Баку, 1982, с. 225.

⁴⁶ *Низами*, Хосров и Ширин. — *М.*, 1955, с. 205, 920.

⁴⁷ *Микладо-Маклаи Н. Д.* Географические сочинения XIII в. на персидском языке. — *Уч. зап. ин-та Востоковедения*, — *М.-Л.*, 1954, т. IX, с. 201.

⁴⁸ *Березин И.* Путешествие по Дагестану и Закавказью. — *Кавказ*, 1850, ч. III, с. 189.

⁴⁹ *Путешественники об Азербайджане*. — *Баку*, 1961, с. 110.

⁵⁰ *Сысоева В. М.* Тюркское население Азербайджана в XVII веке. — *Баку*, 1926, с. 14.

⁵¹ *Обозрение*, ч. IV, с. 129.

⁵² *Язов орада*, с. 82.

⁵³ *Письма из Шемахи*. — *Кавказ*, 1857, № 56.

⁵⁴ *Вайдылар*—Баку, 1960, с. 115.

⁵⁵ *Этрафлы бая: Атавар сузу*—Баку, 1981, с. 24, 91—94, 142, 145, 151, 164, 172, 196, 212, 213, 214, 226.

⁵⁶ *Сидиков Н. Ф.* О свадебных обрядах, преимущественно русских. — *Харьков*, 1881, с. 123.

⁵⁷ *Зеленчук В. С.* Очерки молдавской народной обрядности.—*Кишинев*, 1959, с. 33.

⁵⁸ *Максимова А. С.* Авеста. — *Баку*, 1960, с. 128.

⁵⁹ *Этрафлы бая: Атавар сузу* с. 91, 173, 203, 204, 205, 293, 294.

⁶⁰ *Совет Социалист. Республиклары Иттифакынын Конституциясы (Дяс гануи)*—Баку, 1977, мадда 53, с. 27.

⁶¹ *Материалы XXVI съезда КПСС*. — *М.*, 1981, с. 55.

⁶² Изменение положения женщины и семья. — *М.*, 1977, т. 49.

⁶³ *Бах: Воспоминания о Ленине*. — *М.*, 1977, т. V, с. 45.

⁶⁴ *Бах: Свердлов Г. М.* Никах во аяла нагдига совет гануилары—Баку, 1951, с. 5.

⁶⁵ *Язов орада*

⁶⁶ *Язов орада*, с. 6

⁶⁷ *Митков Т. Н., Миткова Е. С.* Традиционные компоненты в современной обрядности болгар.—*Сов. этнография*, 1975, № 2, с. 14.

⁶⁸ *Демографические проблемы семья*. — *М.*, 1978, с. 46.

⁶⁹ *Население СССР*. — *М.*, 1983, с. 94.

- ⁷⁵ Демографические проблемы семьи, с. 47.
⁷⁶ *Яена орада*, с. 72.
⁷⁷ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. (Азерб. ССР) — М., 1963, с. 150—151; Итоги переписи населения 1970 г., — М., 1974, т. VII, с. 224—225; Бах: *Саркислянц А. Е.* Основные тенденции развития современной сельской семьи у армян. — М., 1980, КЭС, вып. VII, с. 166.
⁷⁸ Бах: Демографические проблемы семьи, с. 65.
⁷⁹ *Яена орада*, с. 37.
⁸⁰ Население СССР, с. 97.
⁸¹ *Яена орада*, с. 82.
⁸² *Яена орада*, с. 99.
⁸³ Азәрбајҹан кәңәләри, 12 август, 1932.
⁸⁴ Вышка, 1980, 8 марта.
⁸⁵ Гордон Л. Что по силам сельному. — Комс. правда, 1981, 5 февр.
⁸⁶ *Симух П. И.* Социальный портрет советского крестьянства. — М., 1976, с. 266.
⁸⁷ *Яена орада*.
⁸⁸ Село Вярятно в прошлом и настоящем. — Тр. ин-та этногр. Новая сер., Л., 1958, т. XVI, с. 214—215.
⁸⁹ *Симух П. И.* Костарилан әсәри, с. 266—267.
⁹⁰ *Аллавердијев М.* Азәрбајҹан халқ театры тарихи—Баку, 1978, с. 61.
⁹¹ *Трофимова А. К.* Костарилан мәгалә, с. 192.
⁹² *Бабајев Р.* Костарилан әсәри, с. 6.
⁹³ *Бежанов М.* Костарилан мәгалә, с. 112.
⁹⁴ *Әрбе Шапо.* Күрд чобаны—Баку, 1963, с. 4.
⁹⁵ *Әфәндијев Р.* Костарилан мәгалә, с. 102.
⁹⁶ Обзорение — СПб. 1836, ч. III, с. 370.
⁹⁷ *Киясбеков А.* Свадебные обряды в Нухинском уезде. — СМОМПК, 1889, вып. XXXI, с. 21.
⁹⁸ *Сарабски Н.* Кәһна Баку—Баку, 1958, с. 100, 101.
⁹⁹ *Кечәрли Ф. Тој адәтләримиз һагғында*—Коммунист гәз., 18—19 январь, 1972.
¹⁰⁰ *Сарабски Н.* Костарилан әсәри, с. 104—105.
¹⁰¹ *Калашев Н.* Костарилан мәгалә, с. 147.
¹⁰² Бах: *Әләкбәров Ә.* Костарилан мәгалә, с. 245.
¹⁰³ *Яена орада*, с. 173—175.
¹⁰⁴ Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри Әдәбијат, дил вә иншәнат сер., 1979, № 1, с. 58.
¹⁰⁵ Баку гәз., 10 феврал 1969.
¹⁰⁶ Народы Кавказа, — М., 1962, ч. II, с. 163.
¹⁰⁷ Елм вә һәләт, 1975, № 12, с. 10.
¹⁰⁸ *Сарабски Н.* Костарилан әсәри, с. 72.
¹⁰⁹ *Сәфәрлов Г. Мейр*—Коммунист гәз., 1966, 13 ноябр.
¹¹⁰ Этнографическое обозрение, 1898, № 5, с. 7—8.
¹¹¹ *Кейсәли Ә.* Белә сәлтанәт олар?—Азәрбајҹан кәңәләри, 1978, 21 феврал.
¹¹² Этрафлы бах: *Нәваиз-заде Р.* Азәрбајҹажанские народные песни. — Баку, 1971.
¹¹³ *Алиев Г.* Народный бытач нельзя запятнать. — Мол. Азәрбајҹдҹана, 1978, 1 апр.

Кир
Кеч
Мүв
Тојд
Дәф
Нәтз
Әдәб

3
5
48
64
85
91
93

пәсән аслан оғлу Гулијев

АЗӘРБАЈҹАНДА АНЛӘ МӘНШӘТНННН
БӘЗН МӘСӘЛӘЛӘРН

(кечмиш вә мүәсир дөвр)

Гасан Аслан оғлу Гулиев

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СОВРЕМЕННОГО БЫТА

В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

(прошлое и настоящее)

Нәширјат редактору Н. Аманов

Рәсәми М. Әлијев

Бәди редактору Ф. Сәфәрлов

Техника редактору Т. Гәсәтов

Корректору Н. Мәликов

ИБ № 857

Җыгылмаг веридини 3.06.86 Чап ишләвәмин 18. 09.86. ФГ 09524

Кәтәм форматм 84×108/16. Мотбәә кәтәм № 1. Шрифти олоби гарнитур. Лүкәк чәп үсүлү. Шәрти чәп вәрәи 504. Рәшкәл шәрти ч/м. 504. һес. нәширјат вәрәи 4,90. Тиражи 1300. Сифарши 592. Гәјмәти 75 гәп.

«Елм» нәширјатм

370143, Баку-143, Нариманов проспекти, 31. Академија нәширјатм.
Әсәс һисә.

Азәрбајҹан ССР ЕА мотбәси

Баку Нариманов проспекти, 31.

75
782

75 con:

THE UNIVERSITY

LIBRARY

ST. JOHN'S COLLEGE

ST. JOHN'S COLLEGE

ST. JOHN'S COLLEGE

ST. JOHN'S COLLEGE

ST. JOHN'S COLLEGE

ST. JOHN'S COLLEGE

ST. JOHN'S COLLEGE

ST. JOHN'S COLLEGE

ST. JOHN'S COLLEGE

ST. JOHN'S COLLEGE

ST. JOHN'S COLLEGE

ST. JOHN'S COLLEGE

ST. JOHN'S COLLEGE

ST. JOHN'S COLLEGE

ST. JOHN'S COLLEGE

ST. JOHN'S COLLEGE

ST. JOHN'S COLLEGE

ST. JOHN'S COLLEGE

ST. JOHN'S COLLEGE

ST. JOHN'S COLLEGE

ST. JOHN'S COLLEGE

ST. JOHN'S COLLEGE

ST. JOHN'S COLLEGE

ST. JOHN'S COLLEGE

ST. JOHN'S COLLEGE

ST. JOHN'S COLLEGE